

KUN BÉLA:

Kant tér és idő elmélete.

Szeged, 1922.

Diss. A 151

A 151

219 kse

1922-23

Kun Bela :

Könyt tér és idő-elmélete.

1922

Diss. A 151

Tartalom:

Bevezetés.

I.	A transzcendentális aesthetika első négy tétele.	4. lap
II.	A forma.	19. "
III.	A tér realitása.	35. "
IV.	Az idő és a szám; a belső érzék.	42. "
V.	Az ismerés eredete, a priori feltételei.	55. "
VI.	A tapasztalás lehetőségének forrásai.	74. "
VII.	A schema és az alaptételek.	89. "

A tér és idő kezeletét nem Kant vezette
be a philosophiába; az okori gondolkodás hagyományozta
őket az utókornak. Az örökösök azután különböző feleletet
adtak arra a kérdésre, hogy mi a tér és mi az idő. Ez a fe-
lelet többeknél lélektani jellemű; hogy csak egyet em-
lítsünk; pl. Berkeley azt tanította, hogy a tér olyan érzec,
amely a tapintás és látás érzetek összeműködéséből áll elő.
Erre mint a tér az érzet terméke volna. Lehet egy más fajta
állítást is tenni, ez az, hogy a tér és idő a gondolkodás
fogalmai. A gondolkodás az öntudat functiója, az öntudat
pedig adva van. Azt tovább magyarázni nem lehet. Ha
az öntudat ilyen, akkor nem tehető-e fel, hogy vannak
olyan elemei, amelyeket feloldani, elpatológizálni nem lehet?
Igenis, vannak a tudatnak feloldhatatlan, végső elemei.
Ezek közé tartozik a tér és idő is. Ha valaki ezt kétségbe
vonná és próbálná eliminálni ezt a két tudatelemet, az a

mechanika tudományának alapjait döntögetné, mert e két tényező nélkül a mechanika egyáltalán megszűnne komoly tudomány lenni. Most pedig Kantnak nem az volt a célja, hogy a tudományok alapjait megingassa, hanem ellenkezőleg, hogy megmildítsa.

Lelki productumokról lévén szó, nem nélkülöz-
hette Kant a lelektan kifejezéseit. Mivel azonban nem bo-
csátotta előre a kifejezéseket, mint amilyen a "sokféle", az
eraet a forma etc. definitióját, az a látszat támadhatott,
hogy lelektani vizsgálattól van szó. A lelektan kimutatja,
hogy a térszemleket több tényezőnek, a tapintás, látás, mox-
gis érzeteknek összehatásából keletkeznek; hogy a távolság
képzete, mélységérzés csak lassanként fejlődik ki. Mint
Wundt mondja, hogy ez általános eszméket (t. i. tért és időt)
virtualisan magunkban hordjuk, de szükséges, hogy
lelektanilag kifejlődjenek bennünk. (1). Kant a kérdés
lelektani oldalát nem vizsgálta, vagyis azt, hogy hogyan
születik bennünk a tér és idő, ezért azt gondolhatták,
hogy ő tárgyalja a lelektani eredetet. Pedig ő a
"Kritik der reinen Vernunft" bevezetőjében utalt arra, hogy
ismenőképeségünk tárgyak által előadottak, amelyek érc-
(1) Revue philosophique 1876. évf. Mission de la philosophie contemporaine.

keinket érintik, s részint maguktól képeket isérnek elő,
 részint mozgásba hoznak értelmi tevékenységünket, hogy exo-
 kat összehasonlítsuk és összehajcsoljuk... "Az idő" szerint nincs
 bennünk semmi ismeret a tapasztalás előtt. A „Kritik der
 reinen Vernunft egy későbbi helyen ugyanerre tesz egy meg-
 világosító megjegyzést: „Ha fény nem esik az érzeteknek,
 akkor nem képezhetni homályt, s ha kiterjedt tárgyakat nem
 veszünk észre, nem képezhetni tért.” (1) Itt csak specializál-
 va van az az állítás, hogy minden ismeret a tapasztalással
 kezdődik. A tapasztalatban feltételezi a tér képzete azt,
 hogy az embernek legyenek észrevételei a tárgyokról. Igaz,
 hogy ez kevés volt felvilágosításnak. Mert az ismeret nincs
 megmagyarázva addig, amig keletkezése homályban ma-
 rad. A nativizmus és empirizmus hívei a térre és időre
 vonatkozólag nem, csak a kategóriákra nézve jönnek szóba.
 (2) Azt mondja Kant, hogy a kategóriák empiricus pre-
 detet állítani annyi volna, mint egy generatio equivoca.
 Azok, minőnek a tapasztalásból merítve, hanem létezésünk-
 kel beplántált képességek a gondolkodás hoz, amelyet úgy
 rendezett be teremtőnk, hogy használhatjuk a természet törvé-
 nyét.

(1) Kritik der reinen Vernunft 348, Cassirer féle kiadás: ezután egy-
 szeren csak „Krit.”-el jelölgük. (2) Ibidem 167 oldalszám

nyelével pontosan összehangban volt (a léte és praeformatív rendszerének egy faja.) "A térbeli együttlét és időbeli tartam alagszerű, tovább nem redukálható adatai az öntudatnak. (1)

I. A transcendentalis aesthetika első négy tétele.

Ismerőképeségünkben két rést lehet megkülönböztetni: érzékiséget és értelmet. Az érzékiség az ítélem mellett önálló elv. Az érzékiségen belül meg kell különböztetni az anyagot és formát. Az érzékiség nem azonosítható az érzékszervekkel. Érzéki érzeteink, mint olyonok, feltételezik az érzékiséget, receptivitást, mellynél arról van szó, hogy az adott anyagot befogadjuk; az anyag az érzet. Az anyaghoz hozzájárul az érzékiség formája.

Az a mód, ahogyan az érzéki ismerés közvetlenül vonatkozik a tárgyra, az a mód, amely a gondolkodás eszközeül szolgál: a szemlélet, amely forma szerint tisztá. A szemlélet tisztasága az érzetből való különbségét adja, mert a szemlélet a coordinatio képességével bír, ami az érzetnek nincs meg. A szemléletben az érzet passiv elem.

(1) E. Lassire: Substanzbegriff und Funktionsbegriff. 446 l.

A Kant előtti philosophiában tér és idő "abstract fogalmak. Maga Kant is az u. n. praekritikai korakban, annak is első idejében (1747-1762) azt mondja róluk, hogy abstract egyetemes viszonyfogalmak, a dolgok külső viszonyának fogalmai. (1) Ekkor még Leibnizt követi, relationnak tartván a tét, mely a testeket alkotó monadák erőterméke. Leibniznél a tér az "egymásmelletteiség rendje", az idő az "egymásutániság rendje". (2)

A "metaphizikai fejtegetés" 1. pontjában ledönti Kant azokat a nézeteket, amelyeket a tér és az időt abstractumnak tartják. "A tér nem empiricus fogalom, amely a külső tapasztalásból vonatható el." (3) Ha a tér fogalom volna, akkor különbségei definiálhatók volnának, de mert nem az, nincs módunkban, hogy valami tér részt másképen jelöljünk meg, mint közvetlen odajutatás által, itt-ott, jobbra-balra, ezt csak az alanyból kiindulva, a szemléletből lehet megérteni. (4)

Mondottuk, hogy vannak a tudatnak végső, felbontathatlan elemei. Ezeket az elemeket első megközelítésben (1) F. Heinemann: Der Aufbau v. Kants Krit. d. reinen Vernunft u. das Problem der Zeit. 1913. 30 l. (2) Cassirer id. m. 120 l. (3) Krit. 38 (4) L. Noire Einl. u. Begründung einer monist. Erkenntnistheorie 17 l.

neverzhetjük Kanttól a priori-nak, mint olyanokat, amelyek a lé-
 lektani elemzés számára hozzáférhetetlenek. A tudat a priori-
 nak elismerendő elemeinek vizsgálataát neverzi Kant „metaphysische
 Erörterung”nak. Az a priori-nak azt mondja Kant: „Szükségrendiség
 és szigorú egyetemenység egy a priori ismeret biztos ismeretjelzője.” (1)
 Ez a meghatározás nem teljes. Magában foglalja azt a további
 kérdést, hogy mely ismeretek egyetemesek és szükségrendiek? Hozzá-
 feleletet nyújtunk, meg kell fontelnunk azt, hogy mi van magában
 a transcendentálisról. „Transcendentálisnak neverek minden ismer-
 etet, amely a tárgyakról való ismeret módunkkal foglalkozik,
 amennyiben az a priori lehetősége.” (2) Az a kérdés, mit és mennyit
 ismerhet meg az ember a tapasztalástól függetlenül. Torricelli,
 Galilei és mások beláttak azt, hogy az ember csak arra jön rá, amit
 a saját terve szerint létrehoz. A matematika így lesz egyetemes ér-
 vényű tételreket előállító tudomány, hogy maga termeli ismeret-
 nek tartalmát. A tapasztalati tárgy nem ismereti meg magá-
 ból a szigorú egyetemeniséget és szükségrendiséget. Ha csak a tárgy
 van adva a maga railárolságában, nem látható be, mit lehet
 megismerni a priori. Hanem, ha a tárgy alkalmazkodik ér-
 tékiségünk módszeres eljárásához, akkor van lehetőség annak
 kimutatására, hogy az függ szellemünknek valamilyen teremtő

tényezőjétől. Ez a tényező minden ismerésnél nélkülözhetetlen
lévén, érthető lesz, hogy a dologból a priori csak azt ismerhet-
jük meg, amit magunk helyettünk bele. (1)

Visszatérve a „metaphisikai fejtegetés” említett tételére
azt mondjuk, hogy a tér teszi lehetségessé a tárgyakat, mint
rajtuk kívül levőket, amelyek bensőmiért teremtetve vannak. A
tér nem empiricus fogalom s nem is érzet. Nem elvonás ter-
mike. Nem vezethető le teljesen térnélküli, csak minőségük
és intenzitásuk által különböző érzetekből. Benne a tapasztalásnak
egyr önálló feltétele van. Hogy „bizonyos érzetek
valami kívüllem levőre vonatkoztathatók legyenek / azaz
a térnek má helyében levő valamire, mint amiben én
vagyok), hasonlóan, hogy mint egymáson kívül és egymás-
mellőlük, tehát nemcsak különbözőnek, hanem különböző
helyeken levőknek képezhessenek őket, ahon a térképzetnek
már az alapon kell lennie. Ércsint a tér képzete nem ve-
hető kölcsön tapasztalás által a külső jelenség viszonyaiból.
Az minajelcave, hogy milyen módon van a tér képzete az
érzetek helyi különbözőségének alapján, hogy a tárgyban vagy
az alapon van-e. Bizonyos csak az, hogy valamilyen módon
benne van a tapasztalásban. - F. A. Lange, nota különbö-

(1) Krit. Vorrede zur zweiten Ausg. 191.

get tesz ahhoz, hogy vajon fejlődésükben tekintjük-e a térképröteket, vagy azt kérdezzük, hogy van az, hogy a mi fel fogunk általában térbeli, mégis azt mondja: „Tények bizonyítják, hogy az érzések nem egy kérs forma, a szemlélet körül csoportosulnak, hanem megfigyelve, a térszemlélet maga van feltételezve érzeteink által.” (1) Az előzményből láttuk, hogy a térnek nem lehet feltétele az érzet, még csak a dolog sem, amelyből a benyomások származnak, mert a tudomány maga hozza létre a tapasztalatot a saját terve szerint is terri azt szükség szerinti ismeretű. Tárgyaink annyiban teljesen megismerhetők, amennyiben a mi alkotásaink, amennyiben létre tudjuk őket hozni és a műveletet öntudatunkban világosan értjük. Ismeretünk és tárgyaink kelothoráciának kérdése egyértelmű az ismerő képességünk tényezői által való létrehozatalukkal. (2)

A térről szóló 2. ik tétel a következő: „A tér egy szükség szerinti a priori képrét, amelyen alapul minden külső szemlélet.” Itt most nemcsak a helyi különbségeket feltétele a tér, hanem a tárgyaké is. Arról nem lehet képzetern - mondja a bizonyítás - hogy nincs tér, de a benne levő tárgyakról elvonatható. Ha ismerni a karunk, a

(1) Geschichte der Mathematik II. A. 346.

(2) Hugo Fischer: Kritik der Kantischen Philosophie II.

tér képzetét el nem hagyhatjuk. Az a priori ismeret
lehetősége már ebből is belátható, bár az itt még bizonyítva
van. E pontból az is világosságot nyer, hogy a tér alapjait a
dolgokban nem kereshetjük. Mert a tér „a jelenségek lehe-
tőségének feltétele s nem tőlük függő meghatározás.”
Ezzel szemben Heberweg azt mondja, hogy legalább egyenlő
mértékben az alanyban és a külvilágban kell keresni
az alapját a tér és idő formáinak. (2) Azonban éppen
azáltal, hogy saját szellemünkben levőnek ismerjük
fel s onnan viszük be a dolgokba, lesz lehetséges
az a priori azaz a szükségzerű ismeret.

A tér öntudatunkhoz, ismerőképesseinkhöz
tartozik honca és annak egyik fő jellemzővonalát teszi.
A tér és idő subjectívek, de - egyelőre csak ennyit
mondunk róluk - másértelenben azok, mint az ér-
zéki minőségek. Az a kérdés, hogyan van az, hogy a
tér képzeete tőlünk elidegeníthetetlen. A „Kritik der
reinen Vernunft” alapján van az a transcendentalis lelek-
tári felfogás, hogy az érzékiség és értelem két törzse
az ismerésnek. Ezek végső görkezeikben ugyan egyesültek,
egyek, azonban öntudatunkban elkülönültek és nem is
(2) System der Logik H-72 L.

funkcionálnak egyformán, hanem különböző módon.

Az érzékiség az a tényező, amelynél a magyarázó leginkább ellenmondásban vannak egymással. Az egyik ellentét abban van, hogy vajjon az érzékiség és értelem egyenrangú-e vagy nem. Windelband és Cohen azt mondják, hogy egyenrangú, Hume Fischer azt állítja, hogy az érzékiség függő és levezetett természetű. A másik ellentét ugyancsak közöttük abban van, hogy az előbbiek szerint az érzékiség actív principiumot is mutat, az utóbbi szerint az csak passzív receptív. (1)

Az érzékiség ismeretforrás. Az érzékiség szolgáltat nekünk szemléleteket. (2) Az ismeret tárgyakra vonatkozik; tárgyak pedig a szemléletben adatnak nekünk, sőtörben, hogy az ismerőképessegiünket „afficiálja”. Az érzékiség így az elfogadó szerepet tölti be, ezért nevezi Kant receptivitásnak is. Az érzékiség mellett ott van az értelem, amely szintén a tárgyakra vonatkozik, csak hogy más módon. Amaz ismerőképessegiünk receptivitását teszi, ennek a spontaneitását. Az érzékiség az a mód, a hogyanon a sokféle spontaneitás nélkül a lélekben adatik. Az egyetemes érvényű,

(1) Windelband: Geschichte der neueren Phil. II. k. 585.; Cohen: Kants Theorie der Erfahrung 147, 149 stb. K. Fischer: id. m. 22-231.

(2) Krit. Transc. aesth. lev.

sűrűség szerinti ismeret a kettőnek együttműködéséből áll elő.

Itt csak utalunk rá, hogy a szemléletet szolgáltatató érzé-
ség és a gondolkodás egysége: a transcendentális appercep-
tio egysége.

Az érzékség a képmeteket azon a módon
kapja, hogy a tárgyak sokfélemódon „afficiálnak”
bennünket. Így az érzékség nevezhető szemléletnek, de
a szemlélet akkor egyjelentésű az érzettel. A tárgy
hatása az érzékségre, amennyiben ránk hatást tesz
az érzet. Az érzet jelleménél fogva különbözik az
érzékség az értelemtől. Azonban az érzékség és érzet
nem azonos, úgyisint a szemlélet és érzet sem. Hanem
az érzékség az érzetet és szemléletet magában foglalja,
mint a genus a specieseit. Az ismeret anyagát ~~sagy~~
~~tartalmát~~ nem az érzékség csinálja, hanem kapja-
receptív. De másfelől az érzékség nem csak abban áll,
hogy „afficiálást” szenved, hanem legelső sorban abban,
hogy az így származott érzeteket az ismerő alanyban a
tér idő formái szerint elrendezést találunk. Tehát az
érzékségnek is van activ eleme.

A szemlélet maga többféle. A legelső az em-
piricus. Azt a szemléletet, amely az érzet által

vonathozik a tárgyra, empiricusnak hívják. "(1) A tárgy fogalma itt teljesen határozatlan. Egy empiricus szemlélet meghatározatlan tárgya a jelenség. A szemlélet tárgya általában az érzékiesség tárgya határozatlan. A tárgyiaság a képzetnek a dolga, meghatározott tárgyai a képzetnek vannak. (2) Az empiricus szemlélet mellett van a tiszta szemlélet. A tiszta szemlélethez tartozik a hitegyetemes és alak, amely határozomád, ha egy tárgy képzetéből elhagyjuk azt, amit az értelem gondol róla, pl. substantciót, erőt, orvhatóságot, meg azt, ami az érzethez tartozik, érzékelhetetlenséget, keménységet, színt etc. A tiszta szemlélet az a prioriának egyik tartó pilléje. F. A. Lange nem fogja fel jól a kant értelemben vett tiszta szemléletet, mert azt mondja: „minden valóságos szemlélet empiricus is s a tiszta szemlélet nem szemlélet.” (3) Az érzékiesség éppen annál fogva, hogy a tiszta szemlélet az ő mondanata, az a prioriának az alapját alkotja.

Kant azt tanította, hogy szemléletünk érzéki, nem intellectualis, értelmünk nem intuitív, hanem discursív. Az intuitív és emberfeletti, teremtetlen; elítélte (1) Krit. Tr. aesth. bev. (2) A. Meining: Über Annahmen V. f. (3) Log. Studien 129 l.

ismerés és teremtes ugyanegy. Ismerése nem jár a tapasztalás útján, hanem mindenén átkatol, egyszerre minden világos előtté. Az emberi ismerőképeség azonban nem teremőleg jár el, hanem „architektonikusan.” A szemléletet nem egy mindent átfogó pillantással fogja fel, hanem részről - részre haladva, összehasonlításokat téve a szemléletet alapján fogalmakat alkotva. „A tapasztalás az észrevételek folytonos összecillesztése (synthesis).” (1)
 Az emberi tapasztalás lépésben, lassanként halad előre, Nincs kézen, hanem fejlődés valómai.

A matematikai ismerés abban különbözik fel. a természettudományi megismeréstől hogy nem szorul rá arra, hogy neki külső tárgyak legyenek adva. Ez az ő a priori-tulaja. „Minden matematikai ismeretnek az a sajátossága, hogy fogalmát előbb a szemléletben és pedig a priori, tehát egy olyanban kell ábrázolnia, amely eszök nélkül egyetlen lépést sem tehet. Acézt ítéletei mindenkor intuitívok...” (2)
 A matematika konstruálja fogalmakból az ismereteit, a philosophiának meg kell elégednie pusztán fogalmakból való discursiv ítéletekkel.” (3) „Constructio egy matematikai fogalom
 (1) Prolegomena 5§. 1794.-iki kiadás; röviden csak Prol.-ral jelezárunk. (2) Ib. 7§. (3) Ib.

ábrázolása tiszta szemléletben. A geometer minden demonstratioja a térben való constructiók szemléletén nyugszik.

(1) A matematikában tehát az érz intuitive használtaik, maga teremti tárgyait és nem veszi a tapasztalatból. Konstruálja, azaz a priori szemléletben feltünteteti azt, amit fogalmak szerint gondolt. Azonban megsem isteni, teremto az érz-használat a matematikában; világos ez abból, hogy Meinong megkülönböztetést véve alapul - (2) a matematika tárgyai nem, lehetnek, hanem tényállásuk van. Így az egész matematikai tudomány mindenestől az emberi szellem tevékenységéből származik. „A szám területén a gondolkodás ön maga teremtette törvényszerint tevékenykedik.” (3) Az artan a matematikus tehetségétől és aravalóságától függ, hogy mennyi törvényszerűséget tud felfedezni. Az ő munkája abban áll, hogy tárgyait ~~han~~ nemcsak gondolja, hanem jelekkel, symbolumokkal ábrázolja tiszta szemléletében és arutan konstruálja érzékiileg is.

A philosophia fogalmakból való ismeret.

Hogy érvényes lehessen a természet tárgyaira, szüksége van

(1) E. F. Apelt: Die Theorie der Induction. 1854.

(2) Id. m. VI. feje. 415. (3) Cassirer id. m. 50 skv.

a szemléletre. Ha figyelemmel kívül hagyjuk az egyet, a konkrét, igaz ismeretre nem tehetne szert. Pusztán fogalmakból az ismeret tartalma nem növelhető, új ismeret nem nyerhető. Az ismeretet kiegészítő "synthetikus ismeret a szemlélet és fogalmak gyűjtemlése.

A matematika azon a módon hoz létre a priori synthetikus ismeretet, hogy a tér tiszta szemléletén alapul. "A matematika ítéletei mind synthetikusak." (1) Ha a tér az észrevételekből elvont fogalom volna, vagy, amint a "Kritik der reinen Vernunft" I. kiadása mondja: "egy a posteriori szerzett fogalom, amely az általános külső tapasztalásból volna merítve, akkor a matematikai meghatározás első alaptételei semmi mások nem volnának, mint észrevételek...; akkor nem volna szükség szerű, hogy két pont között csak egy egyenes vonal van... Ami a tapasztalatból van kölcsönözve, annak csak komparatív egyetemessége van (d. i. inductio által)." (2) A térnek, mint olyan, amely a matematika alapját alkotja, synthetikus képessége van, ami szükség szerű ismeretet von maga után.

(1) Prolog. 2. §. c) 2. (2) A Krit. 1. kiadását röviden "Krit. a." -val jelöljük. Krit. a. 58, 38.

A tér nem fogalom, ezt fejezi ki a 3-ik tétel: „A tér nem discursiv, vagy mint mondják, dolgot viszonyáról való egyetemes fogalom álkalában, hanem tiszta szemlelet.” Ha discursio fogalom volna, ez azt jelentené, hogy abstractum az érzéki észrevételekből, azoknak a synthetice. A tér egyetlen, unicum, individuum. A „sok tér” az egy térnek részei, de nem olyan értelemben, hogy belőlük „mozzakszerűleg” (1) tennek össze a tért, hanem a térrészek az egyetlen tér „korlátozásai”. A térképről mindig egy egységes egész képezték, elkülönített részekkel.” (2) A térszemleletről vezetettnek le fogalmilag a geometria elemeinek, a pontnak, az egyenesnek és a síknak kapcsolatai és törvényszerűségei, amelyek alkotják a κατ' ἐξοχήν mintánál az a priori synthetikus tételnek. A mathematicai demonstratio abban áll, hogy a szemleletben kimutatják azt, ami az értelemben kimondott. (3)

A 4-ik nem öncillő tétel, hanem a harmadiknak a folytatása; arról kezdődik, hogy: „A tért úgy képzeljük el, mint egy végtelen adott mennyiséget.” Ebből azt következtethetné valaki, amit Heberwegrel találunk, (1) Vaihinger: *Commentar zur Kants Kritik des reinen Vernunft* (2) Lange: *Log. Stud.* 137l. (3) Apell id. m.

hogy a térről való képzeletünk egy realis térbeliségen, a
 szellemünkön kívül létező valóságos (három méretű)
 téren alapzik. (1) Megfigyeléseink alapján jutnánk
 ahhoz, hogy felvegyünk egy tért. Így lenne a térről is
 egy fogalmunk, melyet gondolhatnánk úgy, mint kép-
 zetet, „amely különböző” lehetséges képzetek végtelen
 tömegében, (mint közös ismertető jelük) tartalmazott, te-
 hát ereket maga alatt tartalmazza. De nem gondol-
 hatunk semmi fogalmat, mint olyat, mintha az kép-
 zetek végtelen tömeget tartalmazna magában. Mégis ez
 tért úgy gondoljuk, mert annak minden része egyszerre
 van a végtelenig. Mikor mi azt mondjuk, hogy a térből
 kimetszhetünk részeket, akkor nem valami külső objec-
 tív tőrre értjük azt, hanem a mi szellemünkben gyökereső
 tőrre. Már most nincs semmi akadálya annak, hogy a
 tért végtelennnek képzeljük, mint ahogy Lange gondolja:
 „Nem neverendhetjük végtelennnek, mert mi a végtelent nem
 tudjuk elképzelni.” (2) A „Kritik der reinen Vernunft”
 1. kiadás idevonatkozó részében szépen megmondja Kant,
 hogy hogyan kell érteni a végtelenséget, ugyanerről Ushues-
 nél találni egy kissé eltérő, részletesebb magyarázatot.

(1) Syst. d. Log. 84l.

(2) Log. Stud. IV. feje.

Egy általános fogalom a terőről (amely úgy egy lábbal, mint egy könyökkel közi) semmit sem határozhat meg a mennyiség tekintetében. Ha nem volna a szemlélet folyamataiban határitalanság, akkor ugyanannak végtelenségének elvét semmiféle fogalom sem hozná magával. (1) Upton pedig azt mondja, hogy: „A szemléleti tér és szemléleti idő végtelen abban a tekintetben, hogy minden arra irányuló kísérletnél, hogy határt szilárdítsunk meg a számok és gondolkozásokban, a phantasia egy érzetanyagot teremtet elő, amelyre mi rögtön alkalmazzuk a tér és időt.” (2) Upton azt is jellemzi, hogy ő nem fogadja el azt, hogy a tiszta szemlélet; azt mondja, hogy semmi sem lehet tiszta szemlélet, tér és idő az érzékiség puhta formái. „Tér és idő nem tiszta szemléletek, hanem fogalmak és mint ilyenek, különböznek a szemléleti terőtől és szemléleti időtől, noha nélkülük nem jelenthetjük meg.” (3) De mi éppen azért tiszta szemléletnek ^{és a priori} tartjuk a teret, mert az teszi lehetővé a constructiót, azaz a matematikai ismeret.

(1) Krit. a. 59, 16

(2) Kant und seine Vorgänger 1906.

120. l.

(3) Ib. 113. és 117. l.

II. A forma

A benyomások, amivel kezdődik a tapasztalásunk, nem végző formaelemei annak. Az angol философusok azt igényelték maguknak, hogy mindent az érzékelés associatiója által magyarázzanak. Tér és idő náluk a képzetek empiricus associációjára vezetik vissza. (1) A popularis öntudat a tért valami módfelett „nagy skatulyának”, az időt pedig egy ropant „nagy folyamnak” nézi, amiben minden, ami van, bennefoglaltatik.

A tapasztalás elemei között vannak a prioriak is. Ilyen a tér, melyet a „transzcendentali fejtegetés” az alanyban levő „formalis természetnek”, a „jelenségek formájának” nevez. Az a priori elemeket pedig egybe-síti magában az egyöntudat, amely a tapasztalat lehetőségét teszi. (2) Ezt még is mondja másképen Kant, hogy a gondolkodás és az érzékelés a szükségzetű apprehension alapozzik. (3) Az értelem az ő a priori törvényeit, vagy elemid.

(1) Rev. phil. 1877. évf. 474. l. (2) és (3) Prol. 36 §

nem a természetből meríti, hanem ő írja elő a természetnek őket.

A transcendentális az a priori kiegészítésére szolgál. „Transcendentálisnak nevezek minden ismeretet – mondja Kant – amely nem tárgyakkal, hanem tárgyakról való ismeretmódunkkal foglalkozik általában, amennyiben ez a priori lehetséges kell, hogy legyen.” (1) Azt az ismeretet, hogy pl. az ok fogalma a priori, metafizikának nevezi Kant. Transcendentális ismeret csak az olyan, mely egyfelől tárgyakról való ismeretmódunkkal foglalkozik, tehát szintetikus, másfelől közelebből azt nézi, hogy ez az ismeretsmód a priori hogyan lehetséges.

Kantnak kiindulási pontja a módszer, mindig felveti a kérdést, hogyan lehetséges valami. (2) A transcendentális azt a vizsgálatait teszi az a priori-nak, hogy nemcsak lehetséges, hanem szükségreni erőnyeréséget biztosít neki. Nem a tárgy a priori, hanem csak az ismeretsmód. Látjuk, hogy a matematika a priori szintetikus tetteket hoz létre, annál fogva, hogy a ter tiszta szemléletén alapszik. A transcendentális kérdés az, hogyan lehetséges ez az a priori ismeretmód a

(1) Krit. 25. (2) Heimemann id. m. 106.

téről. „Mit jelent a tiszta tő-szemlélet, ha úgy jön te-
kinthető, mint az a mérték, amely lehetőséget a mathema-
tika a prioritását.” (1) Ha az szemléből, az észből
iparkodunk megérteni a képet, akkor jobban megértjük
a transcendentális aesthetikát. - Kantnak rendezelje-
rasmódja az, hogyan képzeli, lehet-e-e valami?
A lehetőség csaknem fontosabb nála, mint a valóság.
Kutatása a tapasztalás felé és annak a priori adott
feltételei felé fordult serekből törekedett meghatározni
a természetet, mint minden lehetőségtapasztalás
tárgyat. (2) A valóságot a lehetőségbe akarta fel-
emelni. „A tapasztalás lehetősége minden a priori
ismeretünknek objectív realitást ad.” (3)

Kant a test és időt a valóság, az okság
stb. kategóriával, az alaptételekkel a matematikai termé-
szettudomány s általában a tudományok feltételeinek te-
kintheti. Ezek a feltételek nem magukban állnak, hanem
együtt tartoznak, együtt egy egészet alkotnak. Ezek-
nek a formáknak együttes munkájából áll elő a tiszta
empiricus tényezőktől mentes ismeret, amelyet a formális
tudományoknál látunk; ezek alapján áll form a tud-

(1) Cohen id. m. 182. l. (2) Prolog. 175 (3) Krit. 196.

mányok egysege. Az egység azonban mindig az öntudat egysege. A transcendentális feltétel lehetőségeit az a priori és a posteriori synthetikus ítéleteket azért nevezhetni „minden synthetikus ítélet legfőbb alaptételének.” A synthetikus ítéletek közül hivatkozunk azokat, amelyek a tapasztalás tartalmát alkotják, a legfőbb alaptételt egyezzersmint a tapasztalás legfőbb alaptételét. Ez a legfőbb alaptétel az öntudat egysege. Hanter emberi öntudatot az „apperceptio”-val találta jellemzőre Leibnitsnál. Azért a legfőbb alaptételt így is nevezi „az apperceptio egysege.” A képek synthetikus egysege az apperceptio egysegen nyugszik. (1) Ezen túlmenni nem lehet. A tapasztalásnak ez a fötényesége, ami önmagában evidens, önmagának feltétele. De halljuk magát a philosophust. „Az „engondolom” kell, hogy minden képetemet kísérhesse.” Az öntudat transcendentális egysegeinek nevezem (az öntudat) egysejét, hogy megjelöljem az a priori ismeret lehetőségét belőle.

„Képeimet egyesíteni tudom egy öntudatban.” A tapasztalati anyag magában véve csak az „érzésvételek rapsodiája”, (2) egysejét és összefüggését a legfőbb alaptétel

(1) Krit. 194. (2) Ib. 196.

visszabeleje. „Eszekötés nincs benne a tárgyakban, az az értelem teljesítménye, amely maga semmi tovább, mint a priori összekötő képesség, a adott képzetek sokfeléjét az apperceptio egysége alá hozó, amely alaptétel a legfőbb az egész emberi ismeretben.” (1)

Az ismerés a mi ismerő-képességünktől függ. És „a priori csak azt ismerhetjük meg a dolgokról, amit magunk helyezni belejünk.” Azok az eszközök, szabályok, amiket mi a dolgokba beleviszünk, az öntudatban vannak, az öntudat azoknak sokszófogalmát (Inbegriff) alkotja.

A tapasztalás lehetősége lehetősége egy-szeremint a tárgyakra. A Kant philosophiájának egy jelentős pontja annak a vizsgálata van, hogy: „min nyugszik annak a tárgyra való vonatkozása, amit képzetnek neveznek bennünk?” Ezt a vizonyt vagy vonatkozást a „szabály”-ban lelte fel Kant. A tárgy egy szabály, amely szerint meghatározott képzetelemeknek el kell rendeződniük, hogy az elrendezésben egyetemes érvényűnek ismeressék el. (2) A tárgyiasság nem azonos a valósággal, hanem az egyetemes érvényűség-

(1) Krit. 134.

(2) Windelband, Präludien: Kant

gel és szükségzettséggel. Ez utóbbi meg van határolva az értelem szabályai s képzetek viszonyai által. Tapasztalás közben a tárgyról ítéletet alkotok. Pl. legyen A egy tárgy. Ha ezt gondolkodásomban veszem figyelembe, akkor A egy fogalom. A tapasztalás abból áll, hogy tudomásul veszem, hogy A van. „Hogy A van” ez egy „lételet” vagy „objectivum”. Az u. n. „tárgyelmélet” tárgynak nevezi azt, ami egy lételethez tartozik. (1) A tapasztalásnak a közelebbi jellemzése az, hogy az tárgyaknak a megismerése. Erőtt a synthetikus ítéletek legfőbb alaptételeit így fejezi ki Kant: „A tapasztalás lehetőségének feltételei általában egyeznek mint a tapasztalás tárgyai lehetőségének feltételei és ezért objectiv érvényük van egy a priori synthetikus ítéletben.” (2)

A transcendentalis apperceptio egysége nézőpontja alatt tekintetbe vehetjük a térről szóló „transcendentalis fejtegetést”. A tér itt azt a közelebbi meghatározást nyeri, hogy a „külső érzék formája”. Így magyarázva a tért, az lehetőséggé teszi a geometria-

(1) Meinong id. m. 41. §. és Gegenstandstheorie II. Amerseder Beiträge ... lev.

(2) Krit. 197.

tudományának a priori voltát. Alapvető fontossága
 kérdés az, amit feltesz Kant, hogy, miképen lehet
 benne a lélekben (Gemüt) egy külső forma, amely
 megelőzi magukat a tárgyat, amelyben az
 utóbbiak fogalma a priori meghatározható? "(1)"
 A kérdés azt teszi, hogy miképen lehet benne a
 külső a bensőben? Hogyan érthető az, hogy egy
 szemlélet, mely folytonosan vetíti ki tárgyait,
 a mi bensőnkben van, megelőzi a dolgokat s mi
 helyeinket azt beléjük? Ez a tiszta szemlélet a
 tárgyakról a priori fogalmakat szolgáltat. Ezek a
 fogalmak ott fordulnak elő, ahol az ismerés folya-
 matában megismerjük a dolgokból azt, amit mi
 tesztünk bele, tehát a matematikai constructionnál.
 Azonban az a priori ismerésmód nemcsak a mathe-
 matikában van, hanem a többi tudományokban is.
 Nevezetesen a természet-tudományokban is. A ma-
 thematika eszköze a természet-tudományra.
 A matematikai fogalom elkerülhetetlen a ter-
 mészet-ismeret számára. A természet-tudósok
 a természeti jelenséget valóságos számukfejezésre hozzák,
 (1) Krit. 41.

a fizikában feleltetik a „geometriai formák világát.”
(1)

A fentebbi kérdésre Kant felelete az, hogy: „Nyilvánvalóan nem más képen, mint amennyiben neki puztán az alanyban van székhelye, mint formális természetű annak, hogy tárgyak hatással legyenek rá és ezáltal azok közvetlen képetet, azaz szemléletet kapjon, tehát csak mint a külső érzék formája általában.” Az a kérdés, mit jelent ez a kifejezés: „a külső érzék formája.” Erre a kérdésre adandó biztos és igaz felelet nagyon fontos. Mert a formát félre lehet érteni. Lehet rajta érteni valami nagy üres skatulyát vagy edényt, amibe az érzetek anyagát bele lehet tölteni. Erre emlékeztet az a megjegyzés, hogy: „Kant tana a szemlélet a priori formáiról szerencsés és tiszta kifejezése a tényleg annak, de a formáknak elég szabadnak a tartalomra nézve lenniük kell lennie, hogy minden tartalmat felvehessen magába, ami általában az észrevétel megfelelő formájába beleíphet.” (2) Ugyancsak a kifejezést találni Cassirernél (t. i. üres forma) bár mi-

(1) Cassirer id. m. 148 sz. (2) Cohen id. m. 304 l. Idéve Helmholtzról.

la inkább szabotosság hiánya ez, amint az érzet-
 összefüggésből kitűnik. (1) Az „üres forma” kifeje-
 zésénél a tartalomnak és a formának, mint objectívnek
 és subjectívnek megkülönböztetése látszik fenntartani.
 Ezt a megkülönböztetést azonban nem szabad tenni.
 Nem gondolható, hogy a forma, mint valami üre-
 ség, külön valóság lenne. A téis nem üres, azaz nem-
 levő valóság, hanem valami tartalomnak a formái,
 momentum a tartalomban. (2) A tartalom és forma,
 vagy anyag és forma megkülönböztetése nem a dologon,
 vagy tárgyon tetetik meg, hanem a jelenségen. A
 transcendentalis aesthetika bevezetésében azt mondja
 Kant: „a jelenségen azt, ami az érzetnek megfelel,
 az ő anyagának nevezem.” „Egy tárgy hatása a kép-
 ketképességre, amennyiben az hatást tesz reánk, érzet.”
 A jelenségen az érzetnek megfelel az „afficiáló” anyag,
 vagy a dolog. A jelenség pedig „egy empiricus szem-
 lélet meghatározatlan tárgya.” Azonban az empiricus
 szemlélet és érzet mégsem azonos egymással. Kant határozottan
 megkülönbözteti a kettőt egymástól. Az érzet
 képviseli az adottat, a meghatározandót. Az érzet az érzékiség-
 (1) Id. m. 249. l. (2) Böhm: Az ember és világa 4. l. 83. l.

hex tartozik, de az érzékiségben olyan elemek is vannak,
 amik a prionak. Érzet és emlélet megkülönböztetése
 pusztán elméleti; nem lélektani, hanem ismeret-elméleti. Az
 érzetből lesz - folyamatosan - a emlélet, az érzet a szem-
 lélet grádusának tekinthető. Az érzet sokféleje "még nem
 rendezett sokféle. Az öntudatban van egy állapot, amit
 érzetnek lehet nevezni, egy complexum, ami előfeltétel, a
 bonyolultabb folyamatok számára, mint amilyen már
 az érzéki emlélet is. " Azt, ami teszi, hogy a jelenség
 sokféleje bizonyos viszonyokban rendezhető, nevezem a je-
 lenség formájának. " A formában van a jelenségnek
 tárgyra való vonatkozása. A forma nem maga az,
 ami rendez, nem actív, rendező-tevékenység, hanem egy
 lehetséges viszony, hogy a sokféle rendeztesék; a forma
 az, ami teszi, hogy a sokféle "rendeztethetik". A forma
 forma a - jelenségen. Itt is kitűnik, hogy nem, "íves
 valóság". A formáról azt mondja tovább Kant: "mivel az,
 amiben az érzetek rendeződnek és bizonyos formában állít-
 hatók, nem lehet maga érzet; "az "amiben" kifejezés
 természetesen nem az edény értelmében veendő. Az érzet
 nem rendezőülhetik újra érzeten. Az elefantosort kockán
 forma és anyag egyazon jelenségben vannak adva.

A kettő egymástól csak fogalmilag válnak el. A forma a
 veretét, a jellemét adja a jelenségeknek. Ez ugyan nem tün-
 nik ki világosan a követhetőből, ahol ez van: „így bár
 minden jelenség anyaga csak a posteriori van adva, de
 a formái azoknak a priori kézen tartva vannak a le-
 lekben valamenynyen, s azért minden jelenségtől elkö-
 lőtre tekinthetők." Azonban ez nem jelenti azt, hogy
 akár az anyag, akár a forma megelőzi a máikat. De
 a mód, ahogyan az érzet sokfélesége megjelenik öntu-
 datunkban egyenlőre, megelőzi ugyan a jelenségeket,
 mint intellectualis formájuk, de ez a viszony nem „lé-
 lektani-idő", hanem logikai-dologi viszonyt jelent. (1)
 Ez a kifejezés, hogy „készben van tartva", nem jelent
 egy kész holt formát, pl. háromszöget, hanem azt
 hogy bármilyen forma készenlétben, keletkezésében
 van de nincs kézen. A forma együtt és egyenlőre ott van
 az anyaggal, mint az egész jelenség. Az anyag soha sem
 jelenik meg valamilyen forma nélkül s nem való-
 ságos anyag, hanem mindig csak megjelenő és a forma
 is megjelenő forma. Anyag és forma együtt meghatá-
 rozza a jelenséget. Azért a jelenségben el lehet
 (1) Windelband: Gesch. d. n. Phil. I. k. 595.

vonatkozni az anyagtól és csak a formát tekintet-
be venni, amely a lélekben, kéiszen van tartva'.
A létrejött rend, a forma külön tekintetbe vehető; a
forma viszonya nem eset ujra. Ennek az elválasztás-
nak az az értelme, hogy kiemeljük azt, hogy az érzet
tárgya bensővé lett a jelenségben. A jelenség tárgya
egy tiszta szemléletnek, amely létrehozza a jelensége-
ket, amelyre a tudományos ismerés vonatkozik. A je-
lenségek tárgy-jellemét a forma adja meg. Így az a
forma, amely meghatározza a geometria jelensé-
geit, független a tapasztalástól.

Kömit után így folytatja tovább: „Tiszta-
nak nevezek minden képzetet (transzcendentális ér-
telemben), amiben semmi sem található olyan, a-
mi az érzethez tartozik”. A térről nem egyenesen ta-
láljuk ezt az elnevezést is, hogy az tiszta képzet. Ez
az ismeret-elméleti elvonásának eredménye. Van-
nak az öntudatnak mozzanatai, amelyekből ha
leválasztjuk az érzetelemeket, csak a rendszerek ma-
radnak meg és ezek a „tiszta képzetek”. Érzecint érzéki
szemléleteknek a tiszta formáját általában a
lélekben találhatni, amiben a jelenségek minden

sokféleje bizonyos viszonyokban szemléltetik. Az énkisígnél ez a tiszta formája maga is tiszta szemléletnek neveztetik. "A tiszta szemlélet cselekvés és az a cselekvést formának nevezzük; a forma nem a cselekvő, hanem a cselekvés."

Kantnak eme magyarázatát, melyet ad a matematikai bizonyosságról, hogy a "matematika minden fogalmait először a szemléletben, a tiszta matematika a tiszta szemléletben kell ábrázolnia, azaz konstruálnia, amely nélkül lehetetlen neki egy lépést tenni..." (1) szert teszi, mert a tiszta szemlélet a priori, Heberweg a matematikai bizonyosság "szerencsétlenül jött magyarázati kísérletének" nevezi. Szerinte a matematikai bizonyosság fennáll, de nem helye a közvetlen tapasztaláshoz csatolt "systematikus láncolatban" van. Kant a szellem formáló tevékenységét "forma" név alatt hypostasizálja - úgy mond - a priori meglevőnek velt képződménye, s ez a tana "ist eine Art abgeschwächter Mythologie". (2) Azonban azok a természeti törvények és normák, amelyek szerint a

(1) Prolog. 10 §. (2) Id. m. 381 l.

formáló tevékenységet működni gondolja Heberweg, vajjon nem az ismerő szellem (a tiata öntudat) törvényei -e, nem abból származnak-e, dacára annak, hogy letformák által vannak feltételezve "s minsenek-e meghatározva az apperceptio transcendentalis egyet-
gének mozzanatai, elemei által. A Kant formája nem hypostasis, nem tárgyiasítódásra valami esz-
meinek, hanem az empiricus térszemléletek rend-
el-ve, egy mód vagy eszköz arra, hogy az anyagot szemléletté emeljünk. Hypostasis akkor lenne, ha valami tartály szerepét töltené be. De ezt nem tessz, mert, nem mondhatjuk: egy tárgy a térben van; hogy szabatosan beszéljünk, azt kell mondanunk: ez a tárgy nekünk térben jelenik meg." (1)

Hogy a geometriának meg van a maga meghatá-
rozott iránya, hogy törvényszerűség uralma alatt áll, nem csak
kezelet-jöttek, ezt bizonyítja a szemlélet forma. - A tér é-
rősiségünk alapfeltétele. Materialis természetünk abban
áll, amit úgy nevez Kant: „Afficiert werden”. Ezt képviseli
az érékség. Formalis természetünk hovaa létre a teret,
felépíti a külső világot, úgy, hogy az empiricus Chendensist
(1) A. Saintes: Histoire de la vie et de la philosophie de Kant 96l.

supr. A terek természetesen az egy tér részei, mert különböző
terek minseinek úgy, mint különböző-falk, vagy különböző
testek.

A „transcendentalis fogategzés” azt mondja a
külső szemléletről, hogy az „pusztán az alanyban” van. (1)
Ez el nem azt akarja mondani Kant, hogy lehetsé-
ges egy a priori, amely mint szemlélet teljességgel mege-
lőzi a tárgyakat. Hogy valamit megismerjek a térben,
pl. egy vonalat, meg kell azt hármon cí tehát létreho-
znom synthetikusán az adott sokféleképp egy meghatározott
összeköttetést, úgyhogy ennek a cselekvésnek egysége
egyszerű mint az öntudat egysége (egy vonal fogalmában)
és mindennek előtt ezáltal ismerünk meg egy tárgyat
(egy meghatározott test). (2) Az a priori nemcsak meg-
előzi a tárgyat, hanem konstruálja. A vonalat kon-
struálom, alanyi természetem formális természeténél
fogva. Ezért a priori az a vonal. A külső szemlélet
a prioritásának alapja az alanyban van; ezzel a külső-
ról az alanyig alapja is meg van vetve. A tiszta
szemlélet az alany formális természetében van megalapozva;
benne találni a mennyiségek és formák ösz-

(1) L. Pröl. 9. §. is. (2) Krít. 138

szerfüggését. Ezt nem, hamisan magyarázza Kant
 subjectiv eredetre, " (1) mert a geometriában egy a pri-
 ori van, amely megelőzi a dolgokat, meghatározza és
 létrehozza őket. „A fizika elméleti meghatározásu-
 kat attól a matematikai formától kapják, amelyben
 ábrázoltatnak. " (2) Heberweg tisztán csak az objectiv
 világban tényleg meglevő viszonylatok pusztán felis-
 merését látjuk tekintetbe venni. Ő azt mondja,
 hogy a mennyiségek és formák közötti objectiv ösze-
 függés a megismeréstől függetlenül, valósággal fenn-
 áll. Ez azt jelentené, hogy nincs a priori tudomány.
 Már pedig Kant ilgennek ismerte a matematikát és
 a matematikai ismerés tényleg a priori, független
 a külső világtól. A transcendentális a priori az ismerés-
 mód vizsgálataira fektette a fókuszot, nem anyagra az
 ismeret tárgyaira. Az érzéki minőségek, pl. mi-
 nek, alanyiak is, még objectivek is. Ugyanazt a
 szint különböző kövülmények között különböző or-
 nyalaturak láthatom. De mindenképpen felrételen a sán
 az alany felfogását, mert az nem az anyagrésecekkék
 rezgését veszi tudomáissal, hanem a sán alapraik, ha-
 (1) Heberweg id. m. 225. l. (2) Cassirer id. m. 150 l.

nem egy színt. (1) Az érzéki minőségek, színek, hangok etc. alanyisága esetleges és individualis, a tér és időé egyetemes és szükségszerű. Mert náluk nélkül a tárgyakot gondolni sem lehetne. Hant az egyetemes és szükségszerű alanyiságot tárgyiasságnak nevezi, de nem úgy, mint a régi metaphysika a realitást felfogta. (2)

III. A tér realitása.

A "következtetések..." a) pontja azt mondja: "A tér nem képezi valamelyes Ding an sich tulajdonágát, vagy azokat egymáshoz való viszonyukban, azaz semmi meghatározásukat, amely magukhoz a tárgyakhoz tapadna és amely megmaradna, ha a szemlélet minden alanyi feltételétől elvonatkoztatánk." (3) Ha nem épen önálló létező is a tér, de (4) Eről mondja Meyerson, hogy nem ismerjük azt a módot, ahogyan a mechanikus mozgás általában érzékelésé; az érzékelés primordialis tény, amiből a többit le lehet vezetni. Identité et réalité IX. feje. (2) Windelband. Gesch. II. 595. (3) Krit. 42.

talán a tárgyakhoz tapadó (tulajdonság)?! Ahik ilyen
 nek gondolják, azok előtt „tér és idő” a tapasztalattól el-
 vont, noha az elvonásban zavarosan képzelt viszonyok
 jelenségeinek (egymásmellett vagy egymámtánnak).“(1)
 Ez előtt a felfogás előtt a mathematikai tanoknak
 nincs apodicticus bizonyosságuk, mert saerinte tér
 és idő csak az „Einbildungskraft” (képzető-erő)
 teremtményei, más szóval az individuum önkényesen
 vagy az associatio törvényei szerint alkotta, őket
 észrevételeinek anyagából, mint újraszéllításokat.

A tér viszonyt képez, de ez a viszony
 nem a „Ding an sich”-ek között meglévő. A tapadás
 szintén az abszolút realitást jelentené a térnek, a-
 mely nem egyéb, mint tiszta érzéki szemlélet forma.
 Az érzéki szemlélet nem zavaros képzet, hanem
 az, azaz az ő formái: tér és idő, ismeretforrások, ame-
 lyekből a priori synthetikus tételek meríthetők. A
 tiszta szemléletnek ez a képessége onnan van, mert az
 alap formái természetét alkotja, mint az érzé-
 kiség formái. Az érzékiség maga önálló ismeret-
 forrás, az értelmem től transcendentelisen különbözik
 (1) Krit. 56.

és vele egyenrangú. „Mert sem abszolút, sem relatív meghatározások nem szemlélhetők a dolgok léte előtt, amelyekhez járulnak, tehát a priori” folytatja tételünk. Tér és idő nem az önmagukban vett dolgok léte előtt meglevő meghatározások, melyeket lehetne szemlélni a priori. A tért magát nem lehet megfigyelni csak tárgyakat a térben.

A b) tétel ezt mondja: „A tér semmi más, mint csak külső érzékek minden jelenségének formája, azaz az érzékiség alapjai feltétele, amely alatt egyedül lehetséges nekünk külső szemlélet.” A szemlélet alapjaisága nem lehet összekötve a „Ding an sich” világgal, hanem csak a jelenségekkel. Itten értelemben az alapjai egyenest mint tárgyi is. A legbiztosabb tárgyiasság az, amely az alapjai érzékiség formális természetében gyökerezik, mint a szemlélet a prioritása. Elengedhetetlen az, hogy a dolgokat szemléljük és úgy ismerjük meg.

A b) tétel indokolása így hangzik:

„Mivel az alapjai receptivitása azra, hogy tárgyakat hatást tegyenek, szükségük szerint megelőzi a tárgyak minden szemléletét, így érthető, hogy lehet azra

minden jelenség formája minden valóságos észrevétel előtt, tehát a priori, a lélekben s miképen tartalmazhatja az, mint tiszta szemlélet, amelyben minden tárgy meghatározható, azok viszonyainak elvét, minden tapasztalás előtt. "Az alany receptivitása, azaz érzékiége van meg a priori s ez a magyarázata annak, hogy a jelenségek formája adva van a lélekben, minden észrevétel előtt. Mit a tér az „érzékiesség formája” meghatározást nyerte s a dolgok nem abszolút realitások többé, hanem jelenségek, melyeket csak alanyunk szemlélhet.

Ez a tétel, hogy: „Minden dolog, mint külső jelenség, egymás mellett van a térben”, korlátozás nélkül és egyetemesen érvényes, mondja Kant. „Fejtögtetéseink emesint a tér realitását (azaz^{az} objectív érvényességét) tanítják; mindannak tekintetében, ami külsőleg, mint tárgy nekiünk előjöhet, de egyrészmint a tér idealitását a dolgokat illetőleg, ha az ész által önmagukban fontoltatnak meg, azaz anélkül, hogy észékiégünk természetére tekintettel lennének.” (1)

(1) Krit. 44.

A tér realitása, amiről itt szó van, nem jelenti annak abszolút realitását, hanem, mint a körjelbe tett magyarázat hozzátérni, objectív érvényét. A tér érzékiségünk nyilvánulása. A tér érzékiség alanyi ismerőképeség, de azért tárgyi érvénnyel bír, annál fogva, hogy a dolgok csak a mi alanyiségünk által szemlélhetők. A Kant által felállított idealizmus éppen abban áll, hogy elismeri, hogy vannak dolgok, mint órácseink kívülöttünk levő tárgyai, de mi ezeknek csak jelenségeit ismerjük. (1) Ezeknek ismeretében áll a tapasztalás, amely nem több, mint a jelenségek „Inbegriff”-je (sokasághéprété).

A tér az egyedüli a priori, amely a külvő világra vonatkozik: „A téren kívül nincs semmi más subjectív és valami külsőre vonatkozó képzet, amely a priori objectívnek volna nevezhető.” A priori csak mint forma lehetséges, amely a jelenségen van és a jelenség a tapasztalat tárgyainak előfeltétele. Így az alanyi egypier-smint tárgyi is. A színek, hangok, meleg, hideg és

(1) Prolog. 135. II. Árm.

részi csak alanyiak, „punctán érzetek és nem szem-
léletek” és, rajtuk semmi tárgyat nem ismerhetni
meg a priori is legkevésbé sem.” Ha pl. a színe-
ken tárgyi vonást akarunk kiemelni, akkor rez-
gésviszonyoknak nevezünk őket, azaz térszem-
léletbe vesszük át.

A tér idealitása abban áll, hogy
puncta eszmévé lesz, ha a dolgokat ön ma-
gukban véve fontolgatjuk, tekintet nélkül ér-
zékeségünk természetére. Az idealitást és reali-
tást jelzőkkel látja el Kant. „Tehát állítjuk
a tér empiricus realitását, (minden lehetséges
külső tapasztalás tekintetében), annak trans-
cendentalis idealitását, ~~ha~~ azaz, hogy semmi
sem, mikélyt elhagyjuk minden tapasztalás
lehetségét, és azt olyan valaminek vesszük fel,
amin maguk a „Dingen sich”-ek („magánvaló”-k)
alapulnak.” Az empiricus realitás a jelenlé-
gek realitása. Az empiricus „jelző” itt tágabb
értelemben használtatik, mint a transcenden-
talis aesthetika bevezetésében, ahol az érzettel van
viszonyba hozva. A térnek „minden lehetséges

külső tapasztalás tekintetében "empiricus realitás" van. Külső tapasztalás és külső térbeliség min. tér nélkül, ezért állítható róla, hogy empiricus realitás van.

A tér idealitása transcendentális idealitása, eszméből pusztán semmivé lesz. Ennek a nullításnak a teljes megértéséhez szükség van a transcendentális logika ismeretére. Megérthető a transcendentális idealitás, mint ellentét az empiricus realitáshoz. Ugyanis a transcendentális ismeret az a priori szemlélet lehetősége. „Mert, hogy az érzékek tárgyai egyedül az érzékiiségnek eme formája szerint szemlélhetők, azt a priori tudhatom.” (H) Erőtt a transcendentális ismeret foglalja magában minden tapasztalás alapját, feltételét. Ha nem transcendentális ismeretről van szó, hanem arról, hogy milyenek a dolgok „önmagukban véve” akkor nem lehetséges a priori szemlélet, csak empiricus. „Mert, hogy mit tartalmaz az önmagában vett tárgy, csak akkor tudhatom, ha jelen van nekem és adva van. Persze az mindjárt megfoghatatlan” (1) Prol. 9 §

is, hogy egy jelenlevő dolog szemlélete. hogyan ismer tetné meg nekem ezt, amint ön magában veve van, mert tulajdonságai nem vándorolhatnak át képzetembe. (1) Ilyen módon semmit sem lehet megismerni. Csak axiáttal lehetséges ismerés, ha az dolgokról való szemléletünkre, nem magukra a dolgokra irányul. A transzcendentális megismerést az jellemzi, hogy az a szemléletre vonatkozik.

IV. Az idő és a szám, és belső érzék.

Az időről szóló „metafizikai fejtegetés”-ben ugyanazt mondja róla, amit a térrel mondott. Az ~~idő~~ idő nem empiricus fogalom, melyhez abstractio által lehetne hozzájutni, mert, hogy valami egyszerre van, vagy egymásután megy végbe, azt csak úgy lehet észrevenni, hogy ennek az észrevételnek az alapján ott van az idő. Az egymásután vagy

(1) Prol. 9. §.

egyszerre szembeáll az ellenmondás elvével. Egy alaphoz ugyanabban az időben nem járulhat hozzá két egymásnak ellentmondó praedicatum; de különböző időben lehetséges ez. Ezen alapszik az individuatío elve, melyet a fizikában áthatatlanságnak neveznek; minden dolog elfoglal egy helyet, melyet egyszerre vele semmi más dolog el nem foglalhat. Az egymásmellettlevőnek egyidejűnek kell lennie, hogy egymásmellett lehessen. (1) - Az is egy önmagában evidens dolog, hogy különböző idők nem lehetnek egyszerre.

„A változás fogalma s vele a mozgás fogalma, (mint a hely változtatása) csak az időképpret által és az időképpretben lehetséges.” (2) Egy mozgó különböző helyet csak különböző időben foglalhat el. A monisticus ismeretelmét az érzéssel együtt östulajdonoságnak nevezi a mozgást és ez östulajdonosságokat vonatkozásba hozza tér és idővel. A tér, azaz egyrészforma, melyre minden mozgásellenlét, az idő azaz egyrészforma, melyre minden érzésellenlét visszavezetetik.” (3) „Haxa

(1) J. Nijhues id. m. 134. l. (2) Krit. Transc. fejt. (3) Noire id. m. 12. l.

képzet (t. i. az időé) nem volna (lévő) a priori szem-
lélet, semmi fogalom, bármilyen legyen is, nem tudná
megíthatóvé tenni egy változás lehetőségét, azaz
contradictoricusan - ellentétes állítványok összekötésé-
nek (t. i. a lehetőségét) (pl. ugyanannak a dolognak u-
gyanazon a helyen való létét és nem-létét) egy és ugyan-
azon tárgyban. "A fogalom, mely a gondolkodáshoz
tartozik, kizárna még a lehetőségét is annak,
ami az időben lehetővé lesz. "Gyak az időben talál-
ható meg egy dologban mindkét contradic-
toricusan - ellentétes, t. i. egymás után. Tehát idő-
fogalmunk megmagyarázza oly sok a priori szatke-
tikus tétel lehetőségét, amint az általános mozgás-
tan kifejti, amely nem kevéssé termékeny." (1)

A mozgás tér-és időmennyiség. A pho-
ronomiában mozgópont vétetik tekintetbe, amely egye-
nes vonalat ír le. A mozgási sebesség a határozott,
az idő által kimért tér, tér-és időmennyiség köz-
vetlen viszonya: $C = \frac{S}{T}$. (2) "A sebesség, mely
van egy test pályájának egy meghatározott pontján,
(1) Krit. 49. (2) Kant: Metaph. Anfangsgründe d. Naturwiss.
1786. Időve K. Fichte: Gesch. d. neuen Phil. IV. k. II. rész 91.

egy meghatározott időben, fogalmilag másképen nem fogható fel és nem ábrázolható, mint tér- és időértékek összehasonlító szembeállítása és kölcsönös vonatkozása által. (1) - Az idővel az öntudat egysége is új és teljesebb megvilágításba kerül. Az öntudatnak törvényszerűséghez tartozik az ellenmondás alaptétele (princ. contradictionis): contradictoricusan ellentmondó tételek, pl. A van B , A van nem B , nem lehetnek mindkettő igazak. Ennek a törvénynek nem engedelmelkedik az idő. Contradictoricusan ellentmondó állításainak igazak lehetnek különböző időben. Az ellenmondás alaptétele összekér és kiegyenlítődik az idővel. Az időnek a térnél tággabb jelentősége már itt is meglatszik.

Az időnek az arithmetikában is van szerepe.

„Az időben való successio elengedhetetlen pszichológiai előfeltételt alkot a legtöbb számfogalom és konkrét sokság képzése számára. Azok az időben lennek” - mondja Husserl. (2) Tart is elismeri, hogy „az idő pontosan egyenlő módon az alapot alkotja minden magasabb gondolkozás számára.” Azonban hangsúlyozza, hogy az idő fogalmaink lélektani elő-
 (1) Cassirer id. m. 98l. (2) Philosophie der Arithmetik 25l.

feltételre. (1), De az időbeli rend nem megy azoknak a fogalmaknak (t. i. számfogalmak és sokság) tartalmába, nem az a különös viszony, amely jellemzi a többséget (Mehrheit), mint olyant, más összetételi fogalmakkal szemben." Tény az, hogy a szám az időben jön létre, s a szám törvényszerűsége feltételen az idő törvényszerűségét. Az idő egytelmes feltétel, de formális feltétel, amely bővelebbi meghatározást nem ad. Husserl azt mondja tovább, hogy "Kant óta szokás lett az idő szemléletformáját, mint a számfogalom fundamentumait hangsúlyozni. Ez bizonyára inkább nevének tekintélye folytán, mint argumentációinak erejénél fogva történt." Ha a szám fogalmait nem is, de a számokat az időből veszi az aritmetika, a számolás az időben folyik le. - Heinemann így látja, hogy Kantnak nem az a szándéka, hogy a számot az időre alapozza. Ezt a nézetét a "Prolegomena" 105. 2-ik kifejtésénél erre a mondatára alapítja: "Az aritmetika maga a számfogalmait az egységek successiv hozzáterése által hozza létre." Ez lélektani szempont, mely

(1) Husserl id. m. (29. l.)

nem a számot, hanem a számlálás folyamatát veszi tekintetbe. (1) - Ugyan időben, mint a számban benne van a formorranat. Mikorben létrejön a számnak egy mozzanata, létesül egyzárs mint az időnek egy mozzanata. Idő és idő rokonságon alapvető jelentőségű, mert megalapozza az idő matematizálhatóságát, illetőleg a tiszta matematikát pontosan alkalmazhatóvá teszi a tapasztalat tárgyra. Aristotelesnél az idő a megmivelült szám. (2)

Az időről a „Következtetések...” (3) azt mondja, hogy az a „belső érzék formája, azaz önmagunk és belső állapotunk szemlélésének” formája. „Ezekünk nem adatott meg, hogysaját lelkiünket más szemlélettel figyeljük meg, mint belső érzékünkkel.” Aután így folytatja: „mert ugyanabban van érzékiségünk eredetének a titka.” (4) A belső szemlélés alakatlan; ezt a hiányt egy analógiával pótolja Kant, azt mondja, hogy képzelve az időkövetkeztetést úgy, mint egy végtelenbe menő egyenes vonalat, amelyben

(1) Id. m. 86. l. (2) Ib. 88. l. (3) Krit. 49.

(4) Krit. 334.

a sokféle egy sort tesz ki, mely egyméretű. Innen az a meghatározás, hogy az idő egyméretű, szemben a tér három méretével. - Akután (c) alatt azt mondja, hogy „az idő a priori formalis feltétele minden jelenségnek általában.” Minden jelenségnek tehát a külsőknek is. Tágabb érveye van, mint a térnek, mely csak a külső szemléletek feltétele. A tér az időnek csak provinciája.”

Az időnek, mint formának, mag van a maga különös jelentősége. „A szemlélet formája (mint az érzéiség alanyi terméke) minden anyag (az érzetek) előtt megy és a tapasztalás minden datuma előtt, sőt mindennek előtt lehetségesé teszi őket.” (1) A forma azonban magában az ismerésben nincs az anyag nélkül. Minden időben kell adnia lennie anyagnak az ismerés számára. A Kant anyagfogalma megfelel az Aristoteles *ἄνευ*-jának, (2) vagyis az infinitumnak, de természetesen tekintetbe kell venni a másik momentumot, a *πέρας*-t, vagy finis-t, terminust, ami az öntudat egyarányul felel meg.

(1) Krit. 324.

(2) Heinemann id. m. 53 l.

Ha a jelenséget az anyag, vagyis az adott oldalról nézzük, megkülönböztetve a formától, akkor azt kell mondanunk, hogy az ismeret örökké-
tartó folyamatban van. Az anyagot, mint hatá-
rozatlannal adottat, jellemzi a változás mozgása.
A változás az időben lehetséges. Erest is neverhető
az idő az anyag formájának. De meg azért is, mert
az anyag az ismerés egyik feltételét alkotja, mint ilyen,
értékes eleme annak. Hogy anyagnak kell adva len-
ni szüntelenül az ismerés számára, ezt a köve-
telményt az idő képviseli, mint jelenleg forma.
Hogy az anyag milyen mozgásviszonyban, vagy szám-
meghatározásban jelenik meg, azt szintén az
idő mondja meg, mint a belső szemlélet formája.

A transcendentalis aesthetika I. Gá-
ban ez van: „az érzékiség által adatnak nekünk
tárgyak és egyedül az szolgáltat nekünk szemléte-
ket; az értelem által gondoltatnak és tőle származ-
nak a fogalmak.” A transcendentalis aesthetikát
az jellemzi, hogy az nem megy át az értelmi tevé-
kenység ismertetésére, hanem a szemlélet formáival
törődik. A benyomásokat, az érzet anyagát az ér-

és kiesség a formák által jelenséggé, adottá teszi.
A tér és idő a jelenségek feltételei.

Az anyag idő-formájában van
adva a tartalom az öntudat számára. A tár-
gyak nem egyetlek, mint módszeresen konstruált
jelenségek. A jelenségben határozatlanul adottat
a gondolkodás gondolatviszonyokba teszi át, azaz
gondolja azt, s így lesz a jelenségből tárgy. Az anyag
„a jelenségben belül, mert érzékiességünkön belül van.”

(1) Minnél több jelenséget oldott fel a gondolkodás
relatívabba, annál több valósága van. A transcenden-
tális esztétika mellett, amely az adottsággal fog-
lalkozik, van egy másik része a „transzcendentális e-
lemtannak”, amely a tiszta gondolkodás elveit tan-
talmazza és transzcendentális logikának neveztetik. (2)

A világképet nem az érzékiesség ad-
ja, mert az érzékiesség határa az érzet. Ha az
érzeten túl lépünk és magyarázunk az észrevé-
telt, akkor értelmi tevékenységet végeztünk. Amit
tapasztalatnak nevezünk, az az érzékiesség és értelen
együttműködésének a gyűjtése. & kettőnek egy.
(1) Cohen id. m. 229.l. (2) Krit. 35

máshoz való viszonyát az idő közvetíti. A szemlélet tiszta formáinak megfelelnek a gondolkodás tiszta formái, a kategóriák. A kategóriák nem logikai, hanem ismeretelméleti formák. A „transcendentalis ítélőerő”, vagy a „judicium” a tér- és időképződményeket, az érzeteket, a kategóriák alá subsumálja, mivel az idő és a gondolkodás formái a belső érzék tevékenységében találkoznak. A belső érzekről azt mondja Kant, hogy az a „szemlélet tiszta formája, de a sokfeléinek benne való összekötése nélkül.” (1) Ezen az alapon, mivel itt „a belső érzék szembé van állítva a synthetissel,” Heinemann kevés jelentőséget tulajdonít neki a (2) s egyéb-képpen is átmeneti, muló formának tartja.

A belső érzék felvételével ki akarta emelni Kant az érzékinek ismeretelméleti jelentőségét, hogy mindent elfogjon, ami külső és belső érzérvétel által tudatunkba lép. Az értelem befolyást gyakorol a belső érzékre, ez az „alaki synthetis” és így jön létre a meghatározott szemlélet. A belső föléje van rendelve a külsőnek. A belső-ér-
(1) Krid. 153. (2) Id. m. 472.

rek át fogja a külső érzék képeit is, ezek az ő tartalma, másrészt vele kapcsolatban kell kérdeznünk az Énnék, az öntudatnak eredete után.

A belső érzék abban áll, hogy benne a belső jelenségek folyamatosan vannak; a képek egymás után következnek. A belső valóságok is az érzékiség alá sorolhatók be, a belső érzék formája - az idő - szerint, meghatározott viszonyba tételnek egymással. A belső érzék is „afficiálhatik” belülről. Hogy mi az, ami hatást tesz veá, önmagában véve, nem tudjuk. „A transcendentális tárgy, ami a külső jelenségeknek, így szintén az, ami a belső szemléletnek alapján van, sem nem anyag, sem nem egy önmagában vett gondolkodó lény, hanem a jelenségeknek egy előttünk ismeretlen alapja.” (1) Önmagunk öntudata így keletkezik, hogy a sokféléket az egymásutániság viszonyába soradjuk. (2) Az öntudat keletkezésével az a kapcsolata van a belső érzéknek, hogy benne van a „negatív feltétel” e keletkezés számára.

A belső érzék és az öntudat trans-

(1) Krit. a. 379. (2) Cohen id. m. 429. l.

cendentalis egysége nem egy és ugyanaz. Tér és idő magában nem ad semmi ismeretet, csak a sokfélet adja a priori az értelem számára. Ha egy háromszöget gondolunk, akkor tudatában vagyunk annak, hogy három egyenes vonal van összetéve egy csabóly szerint. Ebben a synthesisben egyszersmint az öntudat egysége is létrejön. A háromszög fogalmában egyenlőre van a synthesis egysége az öntudat egységével. Ez az egyenlőség nem jöhet létre az érzékben, mert akkor a kategóriának az érzékben, az érzékiesség formájának kellene lenni. (1) A kategória pedig csak tiszta értelmi fogalom, amelynek így van erőnye, ha a szemléletre alkalmazzuk. Ha a kategóriát az érzékiességhez tartozónak vesszük, akkor a gondolkodást beállítottuk az érzékiességbe s ezzel a „Kritik der reinen Vernunft” által felállított határjelzők bontatnak szét.

A belső érzékről így ír Kant: „Önmagának öntudata állapotunk meghatározásai szerint a belső érzérvételnél pusztán empiricus, minden időben változókéony, nem lehet semmi álló,

(1) Cohen id. m. 431. l.

vagy megmaradó Maga, belső jelenségek e folyamánban is rendszeren a belső érzéknek neveztetik. "(1) A „transcendentalis apperceptio” nemcsak lélektani állapotot világosít meg, hanem megmagyarázza az öntudatnak azt a tényét, hogy a belső érzék tartalmát tárgyiasítjuk, képré, a tapasztalat tárgyává alakítjuk. Az apperceptio és annak synthetikus egésze, annyira nem egy a belső érzékkel, hogy az sokkal inkább, mint minden összekötés forrása általában, a szemlélet sokfélejére, kategóriák neve alatt, minden érzéki szemlélet előtt, általában tárgyra megy; ellenben a belső érzék a szemlélet puhta formája, de ugyanabban a sokfélenek összekötése nélkül, tehát még nem tartalmaz semmi határozott szemléletet, amely csak ugyanannak a képező-erő transcendentalis cselekvése által való meghatározásának öntudata által lehetséges. (- képező-erő: - az értelem synthetikus befolyása a belső érzékre).” (2) A szemléletek a belső érzékhez, a fogalmak az apperceptio synthetikus egészéhez

tartoznak. A tapasztalat mindkét formális feltételének megvan a maga jelentősége, a belső érték elég fontos ahhoz, hogy a transzcendentalis philosophiában maradandó helyet foglaljon el.

V. Az ismerés eredeti, az priori feltételei

Az értékiség és értelm egyenlőrangú ismeretforrás. „E tulajdonságok egyikének sem kell a másik felett előnyt adni.” (1) Böhm Károly úgy látja, hogy ez a két ismeretforrás merevdualizmusban van szigorú el van szakítva egymástól, hogy az egysége alig állítható helyre. (2) Ez a bírálata nem sajnálva az, hogy az értékiség sem merő passzív tényező. Az érzéző cselekvőből ő is kiveszi a maga részét a tér és idő formái által. A tér és idő nemcsak a matematikai ismerésnek feltételei, hanem általában a tapasztalásé. A matematikában a constructio a fődolog. Azonban van az a priori synthesisnek.

(1) Krit. 75. (2) Az Ember és Világa I. k.

más faja is ezenkívül. Így a transzcendentális aesthetika mellett, amely csak egy részét tartalmazza a feltételeknek, kiegészítésül ott van a transzcendentális logika, amely a gondolkodás synthesisének törvényszerűségét adja elő. Transzcendentális deductióra nemcsak a tiarta értelmi fogalmaknak van szükségük, amelyek a tárgyakról nem a szemlélet és az érzékiesség, hanem az a priori tiarta gondolkodás állítványai által beszélnek, de a térnek is, mert a tiarta értelmi fogalmak kétértelművé teszik ennek a fogalmát azáltal, hogy hajlandók azt használni az érzéki szemlélet feltételein túl is.

(1) Tehát az érzékiesség magán túl utal a transzcendentális logikára. A kategóriák eredetük szerint nem az érzékiességen alapulnak, mint a "tér és idő szemlélet-formák" (2) A "Kritik der reinen Vernunft" megkülönbözteti a "phenomena"-t (Erscheinungen) a "noumena"-tól (Verstandeswesen) és azt mondja, hogy az érzékiesség egyrészt mint a "noumena"-ról szóló tan is, negatív értelemben, (3) azaz olyan dolgokról, melyeket

(1) Krit. 120. (2) Ib. 305 (3) Ib. 307.

az értelem érzékiségünkre való vonatkozás nélkül gondol. Azért szükséges a noumena, mint határfogalom, hogy az érzékiség nehogyanig igényt tartson a „Ding an sich” megismerésére. (1) A kategóriák a tér-időbeli szemléletekre alkalmazhatók; ha a jelenségekre való alkalmazásukat megszüntetnők, megszűnne maga az ismerés is.

Nemcsak a kategóriák vesztik el jelentőségüket, ha nem alkalmazvaik őket szemléletmódunkra, hanem általában az a priori forma pusztá elvonásnak bizonyul, amelynek külön önálló-sága nincs. „Maga a tér és idő, bármily tiszták is a fogalmak minden empiricustól és bármily bizonyos is, hogy teljesen a priori a lélekben levőnek képzeljük, mégis objectív erővel, értelem és jelentőség nélkül valók lennének, ha szükségoszerű használatuk a tapasztalás tárgyain nem lenne megmutatva; hiszen a képzetük egy pusztá schéma, amely mindig a reproductív képesség-erőre vonatkozik, amely előhívja a tapasztalás tárgyait, amelyek nélkül semmi jelentőségük sem

(1) Krit. 310.

lenne; s így van ez különbség nélkül minden fogalommal. (1) Tér és idő az értelmi formákkal egyesül, hogy a jelenségeket tapasztalásnak alakítsák. Külön egyiknek nincs jelentősége és használat. Az ismeretferrások vagy feltételek a „transcendentalis apperceptióban” találják meg egységeiket. To-merni kell ennél fogva azt a viszonyt, amelyben a tér és idő a „transcendentalis apperceptió”-hoz és a kategóriákhoz van, hogy az érzékiesség receptivitásáról tiszta képractünk lehessen. Erőből szükség van egy reconstructionra; reconstituálni kell azt, hogy a tapasztalat egysége, mint az intudatnak az egysége, miképen épül fel; szamba kell venni azokat az elemeket, vagy feltételeket, amikre ennek az újrafelépítésnek szükség van, mert lehetetlen sensualisticus álláspontra helyetkedni s azt mondani, hogy a gondolkodás az észrevételnek surrogátuma. Ezzel szorosan összefügg az a priorinak kimerítő meghatározása. Fel kell vetni a kérdést, hogy milyen jelentőségei vannak az a priorinak.

A transcendentalis aesthetika különböző helyein találjuk ezt a megjelölést: „a tőről való eredeti képről a priori szemlélet és nem fogalom.” (1); a térnek „eredetileg szemléletnek kell lennie.” (2) „Az idő eredeti képről adva kell lennie, mint korlátatlannak.” (3) „Mert mindenestre csak a mi szemléletmódunkat, azaz érzékiségünket ismerünk meg teljesen és ezt mindig csak tér és időnek eredetileg az alapra függesztett feltételei által.” Az „eredeti” meghatározását azért adta Kant a térnek és időnek, mert az az öntudatnak lélektani fejlődésében egy olyan gradust jelent, amelyet a fejlődéstörténeti genesis nem tud feloldani érzékelésekbe, hanem mint végső felbonthatatlan elemet kell, hogy elismerje. (4) Ez az a-prioritásnak megvilágosításához járul hozzá, a-mennyiben az a priori úgy jelenik meg, mint eredeti. Fontos tudni azt, hogy milyen viszonyban van egymással az a priori és a vele született, vajjon tényleg-e egyik a másiknak a helyére vagy nem.

Az empiria most az jellemző, hogy

(1) Krit. 39. (2) Ib. 40. (3) Ib. 48. (4) Cohen id. m. 259 l.

történetileg, lélektanilag kimutatja, hogy miképen állott elő ismeretünk. Primára eredeti jelenti „egy alakulófélben levő ismeret időti elő jellemét”, lélektani helyzetbeliségét. (1) ed kriticismus a meglevő tudást elemzi és eredeti számára a logikailag primár. Kant nem a tér időbeli helyzetiségét akarta bizonyítani, hanem metafizikai helyzetiségét. O. Külpe azt mondja, hogy a „kanti kriticismus sem mentes az ő céljának elterelésétől”, mikor a szemléleti és gondolkodási formákat a lélekben kívül levőnek teszi le s magyarázatainak lélektani szinexetét ad. (2) Az ismereti lélektani folyamat és azért felkutatására lélektani eszközök is kelleneek. Kant szemléletnek nevezte a tért és időt. Mint szemléletek, lényeges alkotórészei az öntudat egységének, amelyben „a tapasztalásnak matematikai fundamentumát” tessék le. A tudományos tapasztalás megalapozásában vesznek részt s az öntudat eredeti elemeinek kell őket elismerni. Itt ez elemeknek, vagy feltételeknek

(1) Külpe: *Einleitung in die Philosophie* 15 §. 8. p. (2) *Ib.* 9. p.

bizonyos képességgel, erejével állunk szemben, melyet a tér és idő alakjában fogunk fel és a priori-nak nevezzük az eredetinek értelmében. Ezek a tudományok alapvető fundamentumai.

A lélektan előadja, hogy miképpen gyűjtjük és distinguáljuk öntudatunk tartalmait. Lotze „A tér fogalmának helytörése” című értekezésében (1) leírja, hogy a külső behatás folytán megszüntjük a kiterjedés jeleit. Itt az affectiók nyomát nem hagyják a lelkiünkben a geometriai viszonyokról sem mi mégis megismerjük a dolgot igazi helyzetét, ez nem valamely traditio miatt van, hanem reconstructio. Például felhívja, hogy egy fényes felületről visszaverődő sugarakat egy lencse összehívja; azt a pontot, amelyben a sugarak találkoznak, hasonlítani lehet az öntudat egységéhez, melyet szintén sok hatás ér. A idegyponthoz tartozzon hozzá pl. piros szín, ezt az A-t érje egy p impressio, akkor helytörök π érték. Hogy π A-n tükrözik, az azért van, mert A-n ismerteti meg magát. A külsőnek tudnia kellett bevonni a gyakorlatba.

(1) Revue phil. 1877. évf.

léllekre. Az idegpont a π érintés hozzá
 fogja tenni az α localis jeget. Hogy milyen az ér-
 tet, az függ az impressio természetétől, a localis
 jege pedig függ az vagatott pont structurájától.
 Ebben a folyamatban szerepe van az idegmorzgás-
 nak is, de ^{az} nem csupán fixitái mozgásból áll,
 hanem a lélekre törekvő affectiókban is. Az idegfo-
 nalak impulsiói eléggé hasonlóak egymáshoz, de a
 rért mégsem azonosak. Egy azon növekvő hang
 intenzitásának megfelelő az érintés, a magassá-
 gának megfelelő a localis jege. A localis jege nem
 áll geometriai relatiókból, s mégis a lélek
 egy meghatározott geometriai rendben rendezi
 el az érintések sokfeléjét. Hogy miért, arra Lotze
 nem tud megfelelni. Ezen ezért kell feltételeket,
 elemeket felvenni. Lotze bizonyos feltételekből
 indul ki. Feltételezi az érintések dispositiójá-
 nak képszerűjét és determinációját. Azt mondja,
 hogy tudni akarjuk, mint jár el a lélek,
 hogy a tér szemléletében megjelölje minden ér-
 tetnek a dolgoznak megfelelően meghatározott
 helyét. A feltételek nélkül nem lehetne a tárgy-

ról értékezni. A dispositio képessége, a determinatio, a térben való emlékei végül is magyarázhatatlannak, tovább fel nem bonthatók. Ilyen hypothetikus elemekre minden lélektanának szükségé van, hogy hozzájuk kapcsolhassa vizsgálatait sértéseseknek kell elismerni őket, mint át nem lépethető korlátokat.

Az egyetemes életjelenségekkel foglalkozó tudomány is megállapítja, hogy vannak az életjelenségek között olyanok, melyek nem vezethetők vissza máshoanon ismert természeti jelenségekre, vagy azoknak a combinationaire, hanem öntörvényűek, autonómok. ellig az empiricus tudomány collectív fogalmakat és szabályokat hoz létre, a theoretikus tudomány analytikusa a végső elemekhez megy s ezekből synthetikusan mesterséges fogalmakat (Kunstbegriff) hoz létre, ezekre vonatkoznak az elmélet törvényei. (1)

Elvi ellentét nem áll fenn tehát az a priori hoz. A psychologia is rekonstruálható.

(1) H. Driesch: Der Vitalismus als Lehre

Le kell írnia helyzetkézésében és kifejlődésében az öntudat tartalmait. Előszörét jellemzi az, hogy fejlődéstörténet. Már most a psychológiának semmiféle hátránya abból nem lesz, ha a tért és időt a priori-nak vesszük az eredetinek értelmében, sőt munkáját megkönnyíti.

Minden élő a rá gyakorolt hatásra érzettel felel. Az érzetben mincsenek az öntudat bonyolultabb jelei. Az érzet mindenestre hozzájárul ahhoz, hogy a képzetek létrejöjjenek. A térészrevéltelt a tapintás, látóérzék és izomérzetek eszközlik. Magában véve egyik sem elégséges. A látásnál szerepe van a szemmozgatásnak, a „betűs szem”-nek. A távolság képzete lassanként fejlődik ki. Egy vakon műletett műtét után visszanyerő a látását, azt hitte, hogy minden tárgy érinti a szemét. Egy másik előtt minden dolog két dimenzióban jelent meg. A kockát négyzetnek a pyramist háromszögnek fogta fel. (1)

(1) Th. Eshenhaus: Lehrbuch der Psychologie, Raum. Natur. & empirismus.

Külön egyik fajta érzetből sem
 len képzőerővel; ez annak a jele, hogy egyik érzet-
 nek a tartalmában nincs benne a tér. Ehhez felül
 jön, mint egy hozzáadás. Először új tartalmát
 alkotja a tér az öntudatnak, bárha annak
 elemibb folyamatai, a háromféle érzetfajta kö-
 szíti elő. Erőtt járul hozzá az eredetiség
 meghatározásához. A tér képzetnek is nevezik
 és a tekintetben helyenvaló, hogy ezáltal az é-
 rettől való különbsége kifejezésre jut, mert a tér
 az öntudatnak egy magasabb gradusa. Termékel-
 meleti szempontból azt kell mondani, hogy
 a tér nélkülözhetetlen eszköz a képzetek lét-
 rejövesénél.

A tér egy új tartalom az öntudat-
 ban, az érzetek felül. Lélektanilag még nem
 érthető, hogy hogyan len tudatosítva a térképzet;
 az valami eredeti, amit előállítani alkotóerő-
 böől nem lehet. A tudat elemzése napvilágra hozza
 a priori jellemét, melynél fogva a tér és az idő
 is az érzeteknek alapján van. Ha az öntudat
 egyrészt a szintetikus ítéletek legfőbb alap-

tételévé és a tapasztalás egységévé tette. Nem arról szól itt, hogy hogyan jön létre az egység a fizikai organismus és a lélek között. A psycho-physikai problémák vizsgálata descriptióból áll; a tudatosság egyes meghatározásairól, abstractio által nyert rendfogalmakról, a „lélki”-ről szól, arról, amit tudatosan bírunk. Ezek a „birt” momentumok szétterők, mincsernek egységbe foglalva, csak egymás mellett felsorolva: a mellett, az akkor, a kedv, a gondolat, a jegy etc. (1) Az ismeretelmélet tudományainak azt kell feltüntetni, hogy hogyan épül fel a tapasztalás egysége, mint az öntudat egysége. Fel kell mutatnia egymással összefüggésben az ismerés elemeit, köztük a tért és időt. Ki kell keresnie a tudatos ismeret meghatározó vonásait, mert ezek lesznek azok az eszközök, amelyeket az öntudat egysége felhaznál, hogy a tapasztalás egysége létrejöjjön. Az érzet, a tér és az idő is beletartozik az elemek köré, de az ismeret bírálata nem fogja egyenlőnek tartani őket, hanem

(1) Drisch: Leib und Seele

jelentőségű és irányuk szerint jelöli ki nekik a megfelelő fontosságú helyet az öntudat egységében. Az öntudat egységében elrendezést találunk ismerés feltételei, s egyben alkotják és feltételkerik az öntudatnak egységét magát.

Az öntudat egységünk feltétele az érzékiesség is. Ez nem apous az öt érzéssel, mert a mágneses jelenségekre is kell vonatkoznia, amelyet érzéknerveink egyikével sem tudunk közvetlenül felfogni. (1) Az érzékiesség ismereti eszközt jelent, amely két részből áll, térből és időből. Az érzékiesség igazolja az ismeretnek azt a két különböző irányját, amit a tér és idő képvisel, t. i. az egymásmellettséget és az egymásutániságot. A tér érzékiesség s mint ilyen mégis különböző az érzettől. Bár látszólag egyszeres van köztük, amennyiben az érzet anyaga is adta van, a téreztékiesség azt jelenti, hogy a tér tartalmát adottnak tekintjük, szemben a gondolatsíggal, amelyet az értelen alá foglalunk. A tér és idő érzékiesség formák.

(1) Cohen id. m. 273.

mint az ismerés feltételei, a prioriak. A trans-
cendentalis rendszerben az alapréteget a tér és
idő formái alkotják, a kategóriák egy felső
réteghöz tartoznak. Ebbe a Kanti elrendezés-
be illeszkedik pl. Renouvier eljárása, aki a
„Tableaux des catégories” 3.-ik és 4.-ik tételében,
a tér és idő kategóriáinak veszi: position-
point - espace - étendue és succession - instant - temps -
plurée. (1) - Viszont azonban az is igaz, hogy
nem emelkedik messze valószínűsítéssel a tér és idő
- és a kategóriák között, sőt sorra áthaladnak
egymáson, bensőleg összefonódnak. A transcen-
dentalis logikában ezt találjuk: „a transcen-
dentalis logika előtt az a priori érzékiség sok
féléje van, amelyet a transcendentalis aesthe-
tika nyújt oda neki, hogy a tiszta értelmű fogal-
maknak anyagot adjon, amelyek nélkül az
minden tartalom nélküli, tehát teljesen üres
lenne.” „Gondolkodásunk spontaneitása
megköveteli azt, hogy a sokféle „zuerst auf
gewisse Weise durchgegangen, aufgenommen und
(1) Renouvier: M. Renouvier et le criticisme française, Rev. phil.
1876.

verbunden werde, um daraus eine Erkenntnis zu machen." Ezt a selektívó nevezem *synthesisnek*, (1)

Az "érzékeség sokféleje" vagy az észleli "memlélet sokféleje" egyfelől adva van, mint olyan feltétel, amely az ismerés keletkezéséhez nélkülözhetetlen. Másfelől a sokféle a tiszta memlélet sokféleje s mint ilyent nem adottnak kell tekinteni, hanem olyannak, ami kialakul, létrejön. "A memlélet axiomái" (2) szólnak a "sokféle egynemű"-ről. Az egyneműség vagy homogeneitás azt teszi, hogy minőségileg nincs különbség a sokféleben. Az egynemű sokféle az alap a szám kialakítására. A tiszta memlélet sokféleje a matematika és geometria forma-meghatározottsága. A matematika hozzá a létre és ábrázolja azt, ami idővel a tapasztalás tárgya lehet. Az észleli formának a tartalma csak az elemek kapcsolási módját jelöli meg. Az érzékeség eredeti tevékenysége úgy jellemezhető, hogy az hozzá a létre ezt az összeköttetést. Az érzékeség formája ilyen módon a leibnizti ki-

(1) Krit. 103. (2) Ib. 202 szv.

fejezéssel élve az együttlétnek a lehetősége és az egymásutáninak a lehetősége. Ez kétségtelenül a közéletből még nem határozott tartalomnak az egymásmellettiége. Ez időbeliség a tartalom egymásutánisága. A tartalom nevezhető elemeknek, pl. az együtt. A sokféle azt jelenti, hogy adva van az elemeknek sokasága. Ha ezt a sokságot így gondolom adottnak, amint elemeiből előáll az öntudatban ~~az~~ ~~öntudatban~~, tehát egymás után következőleg, akkor a sokféle az idő jellemét mutatja. Ha figyelmen kívül hagyom a lehetőségeit, csak a tényleg együttlevő sokságot veszem tekintetbe, akkor adva van a sokféle, mint tér. Ez értékiség formáinak aprioritása ebben tisztán látszik. A tartalom még van határozva a forma által, ez utóbbi az előbbinek a törvénye. A tér és idő aprioritása azt jelenti, hogy e tiszta szemléletek a tapasztalás alkotó feltételei.

Vannak olyanok, akik a tér fogalmát más fogalmakból származtatják s természetesen ezzel együtt kétségbe vonják azt, hogy a matematikának a tartalmát a priori synthetum

itéletek alkotják. Tannery azt mondja, hogy a tér fogalma tökéletesen különböző fogalmak associációja által jön létre, mint amilyenek a mennyiség, folytonosság, méret, a mérték hármassága, a mérték egység. (1) A mennyiség etc. fogalma nem rendelhető a tér fölé. Ezek a fogalmak tulajdonképpen mind feltételezik a tét, - Viszont mások nem associatio vagy abstractio eredményeinek, hanem velesztülettelnek tartják a tét és időt, mint pl. Lotze is; és Kant tannainak metaphysicai irányba vitése.

A tér és idő nem velesztületes és nem a tapasztalásból elvont, hanem a priori. Az a priori a tapasztalás feltételét alkotja. „Lehetségösszesség és egyetemesség az a priori biztos ismeretjeléi és szétválaszthatatlannal összetartoznak.” (2) Ez a két ismerő nem feltétele az a priorinak, hanem velejárója. Az a priori ismeret úgy lehetséges, hogy az ismerő magából adja az ismerés feltételeit a hangmásokhoz.

(1) La géométrie imaginaire et notion d'espace Rev. phil. 1877. év. (2) Krit. 4.

Az a priori tapasztalás forrásai és az egységet létrehozó tényezők közé számláltatuk. Azt a tényt, hogy mi adunk hozzá az ismeréshez, kifejezi az öntudat egységének legfőbb alaptétele, mint a tapasztalás egysége. Itt nem valaki, pl. Capus öntudatának egységéről van szó, mert az nem tudná megkülönböztetni az anyagot a hozzáadástól, hanem a tudományos öntudatnak az egységéről. Ugyanígy tesszük különbséget aközött, ahogyan a fejlődő gyermek lélektanilag ismeri a maga fogalmait és a tudományos fogalomalkotás között. Az öntudat egységének legfőbb alaptételéből szükségesszerűen következnek az alaptételek, ezekből pedig az érzékiesség feltételei, a tér és idő. Mindennek a priori ismerő tényszerűt lehet vezetni a matematikai természettudományból, amely a par excellence tapasztalás. „A természet formalisa a tapasztalás minden tárgyának a törvényszerűsége és, amennyiben a priori ismerhető meg, ugyanannak szükségesszerű törvényszerűsége.” (1) Ha a priori nem volna, nem lenne lehetséges a tapasztalás. Tér és idő, mint

(1) Probl. 17. §

a prioriak, a tapasztalásnak alkotó feltételei. Elsőrendű fontosságuk a tudományos ismerésben van, a sokféleség a tér és idő szemlélete alatt ~~rendes~~ ^{ismer}hető el és ismerhető meg.

Az a prioriak egyetemes jelentősége Kantnál sem látszik mindennél egészen tisztán. F. Heidegger azt a felfogást juttatja eszébe, hogy a „Kritik der reinen Vernunft”-ba különböző fejlődési stádiumok vannak beledolgozva. Szerinte egy régebbi fejlődési réteg a transzcendentális esztetika, mely a „Dissertation”-al mutat rokonságot és ellentétben áll az analitikával. (1) E felfogás kialakulásához hozzájárulhatott Cohennek az értelvétele, aki rágyújtja, hogy a transzcendentális esztétikában az a priori még nem mentes minden dogmatizmustól és tiszta értelmű minőségek kidomborítása. Tonalizizmus ez a kijelentés különösen arra, hogy a tér „a lélekben képpen” és az „alapon” van. Ezzel szemben a transzcendentális logikában előttünk áll az a priori a maga egyetemes jelentőségében.

(1) Id. m. 39. l.

Ha nem is fogadható el Kleinemannak ez a hypothesise a maga egész határozottságában, plausibilis gondolat az, hogy magának Kantnál is lassanként világosodott meg az a priori jelentősége és gondolkodás körbe jutott el arra az egyetemes nézőpontra, hogy az a priori nemcsak egy tudománynak, a geometriának, hanem az egész tapasztalásnak formális feltétele. (1)

VII. A tapasztalás lehetőségének forrásai.

A tiszta szemlélet magában még nem szolgáltat ismeretet, bár az is szabadon jár el. „Az első, aminek minden tárgy ismeretével ~~mel~~^{nek} céljára adva kell lennie, a tiszta szemlélet sokfélekéje.” (2) A tiszta szemlélet tartalma még csak adott. Forrnia kell járulnia a teremtető gondolkodásnak, mely az adott tartalmat feldolgozza, átalakítja. A gondolkodásnak ez a szabás actus actualis.
(1) Cohen id. m. 329-330. l. (2) Krit. 104.

spontaneitása; a szemlélet és a spontaneitás az öntudat eszközei. Mind a kettő tövényes formák szerint jár el. A szemlélet formái tér és idő, a spontaneitás formái a gondolkodási formák, vagy alapfogalmak. Ha ezt az ítéletet mondjuk: minden test osztható, akkor az oszthatóság tisztázatlan fogalmait alkalmaztuk a test fogalmára.

A tiszta fogalmak, a mi alapjai képzetalkjaink, az ítélet formájában veszik fel a tárgyiaság értékét. „Az értelem ítélési képesség.” (1) A „Prolegomena 39 §-ban ^{szól} arról Kant, hogy hosszas gondolkodás után sikerült neki az értelem tiszta elemi fogalmait, tér és időt és az értelem tiszta fogalmait egymástól megkülönböztetni és elválasztani. Még egy elvet keresett, hogy az értelem functióit pontosan meghatározza. Hogy egy olyan elvet feltaláljak, körültekintem egy értelmi működés után, amely minden többet tartalmazza és csak különböző modificatiók és momentumok által különbözik, hogy a képet sokféleképpen a gondolkodás egyéné alá (1) Krit. 94.

hozham általában és akkor úgy találtam, hogy ez az értelmi cselekvés az ítélemben áll... Itt előttem volt a logikusok munkája, miáltal képesletlen tiszta értelmi functionok teljes táblázatát felmutatni, amelyek azonban mindenféle tárgy tekintetében határozatlanok voltak. Végül ezt az ítéleti functiót általában tárgyakra vonatkoztattam, vagyis inkább arra a feltételle, hogy ítéletek, mint objectív érvényűek, határozottak meg és származtak tiszta értelmi fogalmak, melyeknél kétségen kívül lehettem, hogy ezek... tehát pusztán értelmünkben a dolgokról való-összes ismeretünket. Elneveztem őket kategóriáknak."

A gondolkodás formái a synthetikus ítélet formái. A szemléletformák olyan rendező principium, amelyek a sokféle határain túl nem mennek. A sokfélének, még a tiszta szemlélet sokféléjének is, nincs egysége. Az öntudatnak szükség van a synthesiére, hogy egységet teremtsen a sokfélelben. Az egység így synthetikus egységgé lesz. Lange lélektani tekintetben méltatta a synthesist, midőn azt

mondja róla, hogy a synthesis az egyetlen psychologi-
 logiai tény, melyet nem lehet visszavezetni a physiologi-
 ára, vagy az agyanatomia mechanikájára (ezt
 nemcsak a synthesisről mondhatni el!) s amely-
 nek mégis horra kell lépnie minden az agy-
 ban és az idegrendszerben levő folyamathoz,
 hogy a mechanikus factumot psychologizál-
 gya. Ez lélek abban áll, hogy minden kép-
 zetiünkben egy sokféle egysége van. (1) A syn-
 thesisnek Kant tanában is központi jelentő-
 sége van. Az észekiségben és értelemben a
 tárgyra való vonatkozás csak a tiszta formák
 synthetikus functionja által jön létre. Szemléle-
 tek és fogalmak functionja létesíti az ismerést.
 Ez kategóriáknak teljesítménye abban áll,
 hogy a synthesis által helyreállítjuk a sokféle
 egységet.

Kantnak saját szavai szerint: „Az
 emberi értelem ismerése fogalmak által való
 ismerés. Mindent szemlélet, mint észeki, affectio-
 kor nyugszik, a fogalmak functionon. Function értelem
 (1) Log. Stud. VI. feje.

a cselekvés egységét, hogy különböző képeket
egy közös alá rendezzünk. Tehát a fogalmak
a gondolkodás spontaneitására alapulnak, mint
érzéki szemléletek a be nyomások receptivitásán.
E fogalmakat az értelem másképen nem hasz-
nálhatja, minthogy általuk ítél. "(1), A syn-
thesis az, ami az elemeket tulajdonképen ismer-
etekké gyűjti össze és egy bizonyos tartalom-
má egyesíti." „A tiszta synthesis általánosan
képeelve csak a tiszta értelmi fogalmat adja.
Ezen a synthesisen azt értem, amely az a priori
synthetikus egység alapján nyugszik: így szám-
belátunk egy fogalmak szerinti synthesis, mert
az egység (a dekadika) közös alapja szerint
történik. Ez alatt a fogalom alatt lesz te-
hát szükségeszen a sokféle synthesisében
az egység." (2)

A tiszta synthesis az ítélet
a priori formája, a tiszta értelmi fogalom
az a priori forma az ítélet funkciójá szá-
mára, mely lehetőségessé teszi a synthesis.

A kategóriák nem önmagukban vett tárgyak, hanem csak az értelmnek tárgyakra vonatkozásait fejezik ki. „Mert akkor kitűnt, hogy ők magukban semmi egyébek, csak logikai functiók, de mint olyank, nem teszük ki egy önmagában vett tárgynak legkisebb fogalmát sem, hanem szükségük van néá, hogy érzéki szemlélet legyen alapon és aroinnal csak arra szolgálják, hogy empiricus ítéleteket, melyek különben minden ítélési functio tekintetében határozatlanok és közömbösek, ugyanazoknak tekintetében meghatározottak, nekik csóíkkal egyetemes érvényességet szerezzenek tapasztalati ítéleteik segítségével általában lehetségessé tegyék.” (1) A szemlélet sokféleje az érzékiség formáiban jelenik meg, tehát a kategóriák ezekkel szoros kapcsolatban vannak.

A tapasztalás lehetőségének három eredeti forrása van, három lelki képesség: 1. az érzék, 2. a képző-erő (Einbildungskraft), 3. az apperceptio. (2) Ezeknek tevékenységét a kö-

(1) Prot. 39. §. (2) Cohen id. m. 387 l.

vetkerőképen jelöli meg Kant. Az elsőten-
kempége a sokfélenek a priori „synopsisai”. A má-
sodiké a sokféle synthesise, a harmadiké a
synthesis egypéje.

A synopsis területe az érzékiség
receptivitása; avégből, hogy ismeret jöhesse lét-
re, a synthesis spontaneitásának kell át hatnia
a receptivitasban adott sokfélelet. Maga a syn-
opsis még nem synthesis. „Ha tehát az érzékhez,
mert a szemléletében sokféleséget tartalmaz,
synoprist teszünk hozzá, akkor ennek mindentor-
megfelel egy synthesis és a receptivitas csak a
spontaneitással összekötve tud ismereteket
lehetőséggé tenni.” (1) Azután így folytatja Kant:
„Ez az alapja egy háromszoros synthesisnek, amely
szükségpraxii módon benne van minden ismer-
etben: t. i. a képreteknek, mint a léleknek a
szemléletben való működésének apprehensioja
(synthesise), ugyanannak reproductio(-jainak synthesise)
a képzésben (Erbildung) és recognitiojának synthesise)
a fogalomban.” (2)

(1) Krit. a. 98. (2) A tárgyalásba tett szavak töltén másmásként.

Mivel a synthesisonak első formájában,
 az apprehensióban hatással van a spontaneitás a recep-
 tivitásra. Ugyanis kivétel nélkül minden képzetünk
 a belső érzékhez tartozik s így alá van vetve az
 idő formális feltételének. Az egymást erő benyo-
 márok folyamata alatt a sokféle az időben
 különböztetjük meg. Ide együgyűre van szükség,
 „mert mint egy szempillantásban tartalmazott,
 minden képzet sohasem lehet más, mint abso-
 lut együgyű. Hogy ebből a sokféleből a szemlélet
 együgyű legyen (mint talán a tér képzetében), a-
 zért legelőbb is szükséges annak átfutása és
 összekapcsolása, amely cselekvést az apprehensio
 synthesisének nevezem, mert éppen a szemléletre
 van irányítva, amely bár egy sokféle nyújt
 oda, de ezt mint olyat, bár képzetben tartal-
 mazottat, sohasem összekötheti a nála meglevő
 synthesis nélkül. (1) Tehát a szemlélet a sok-
 féle számára synthesist kíván, az u. n. appre-
 hensiót, hogy ismeret jöheszen létre. Szemlélet
 és gondolkodás benső összefüggésben kell tehát,
 (1) Krit. a. 99.

hogy legyen, mert különben az igazságtalan pillanatonként változó egyesísméret nem lehetne végbe. Az apprehensio synthesisének a priori-nak kell lennie, „mert nélküle sem a tőről, sem az időről nem lehetnénk a priori képze-
teink, mert csak csak a sokféle synthesise által, amit az érzékiesség az ő eredeti receptivitásában oda-
nyújt, jöhetnek létre. Tehát az apprehensionnak
tisztán synthesise van nekiünk.” (1)

Itt nem egyes szemléletről van szó, hanem egész képzet sorokról, akkor a reproductio vagy associatio tevékenysége hozná máltatik. A képzeteknek az a törvényszerűsége, hogy egymást kísérik, kapcsolatba lépnek egymással. Itt nincs is jelen a tárgy maga, egy képzet elő-
idézheti azt, hogy bizonyos szabály szerint a lélek figyelme annak a tárgynak képzeté-
re forduljon. Évezből kell, hogy maguk-
ban a jelenségekben bizonyos szabálysze-
rűség uralkodjék. Az elemeknek meghatá-
rozott, változatlan tulajdonságai van-
(1) Krit. a. 99.

nak. Az évszázadok meghatározott rendben következ-
nek egymásután. Hogyan megy végbe a képzetek-
nek a társítása? Elő megy végbe akkor, amikor a
lélek egyik képzetről átmegy a másikra? Ha pl.
gondolatban egy vonalat húzunk, akkor annak
első részeit is meg kell tartani gondolatban;
amint tovább folytatom a vonal húzását, a
megelőző részeit reprodukálnom kell. Ha
az előzőket mindig elvontan gondolom és nem
reprodukálom, miközben a következőkhoz át-
megyek, akkor sohasem váromashatna egy egész
képzet, sőt még a tér és idő legtisztább alap-
kézetei sem. " (1) "Tartalmakat egyidejűleg képe-
zni, még nem azt teszi, hogy tartalmakat mint
egyidejűket képezni." Egy melódia hangjait
egyszerre hallom, de nem mint egyidejűket,
hanem mint egymásutániakat képezem. A
hallott hangokat újra kell teremteni. A-
hoz, hogy a tárgyak képezésének egyidejűségét
ézszevegyem, külön reflexio kell. (2)

Apprehensio és reproductio, vagy

(1) Krit. a. 101. (2) Husserl: Phil. d. Arithmetik 1. feje.

associatio egyesülnék és előláthatatlannul öss-
 szactartoznak. A kettőből előálló synthesis az
 érzékiségre vonatkozik, de nem marad benne,
 hanem túl megy rajta. Ez a synthesis a lélek trans-
 cendentalis esztetikusához tartozik és „Einbildungskraft”-
 nak, vagy képzőerőnek neveztetik. Apprehensio
 és reproductio összekötik a belső érzék jelenségei-
 nek sokfelét egy képben. (1) De nem elég, hogy az
 észrevételeket ismételjük a képben összefoglaljuk. „It-
 max öntudat nélkül, hogy az, amit mi gondo-
 lunk éppen ugyanaz, mint amit egy pillanattal e-
 lőbb gondoltunk, hiszha lenne minden reproductio
 a képzetek sorában.” (2) Tudatában kell lenniünk
 a reproductio aronosságának is. Ha elfelejténém szám-
 láláskor, hogy az egységeket én adtam egymáshoz,
 akkor nem ismerném meg az így keletkezett meny-
 nyiséget. Meg kell ismerni, hogy amit repro-
 duktáltam, az azonos az egymáshoz adott egysé-
 gekkel. Ha ez megtörtént, akkor hozzájui-
 tottam a szám fogalmához. „Ez a fogalom
 pusztán a synthesis emez egységének öntudatában
 (1) Cohen id. m. 390. (2) Krit. a. 102.

vill. "(1) A fogalom „egy öntudat, ami a sokfélét, lassanként szemléltet és reprodukálhat egy képrétegbe egyesíti”. (2) A fogalomban való recognitio nem a képhes alkalmazkodás. A tárgy egy szabály, amely szerint meg határozott képrétegeknek rendelődniök kell, hogy a tárgy ez elrendezésben egyetemes érvényűnek ismertessék el. Ilyen értelemben pl. gondolnom kell a háromszöget, mint tárgyat, azaz három egyenes vonalnak egy szabály szerint való összerakását. Hogy ezt tehessem, ahhoz szükség van az öntudatnak az egységre, és ez egységnek a fogalma a tárgyról való képzet.” (3) „Minden ismeret fogalmat kíván, a fogalom teszi a tárgyat a tapasztalás tárgyává. Hogy a tárgy egyetemes érvényűnek és szükségűsének ismertessék el, ahhoz kell lenni ismeretünk alanyi feltételei között egy transcendentális alapnak. Ez az alap a transcendentális apperceptio, az öntudatnak az az egysége, amely megelőzi a szemléletek minden datumát és amire vonatkozásban egyedül lehetséges tárgyakról való összes

képzet. "(1)

Az érzékelés formáinak és a kategóriáknak szoros összefüggését és viszonyát most már közelebbről is meghatározhatjuk. Hogy az adott és a gondolt egy és ugyanazon tárgyban tárgyszerűnek, az a „képeső-erő”-nek a műve. Az közvetíti egymással a kétféle ismeretforrást. „Mindkét legyűző” vég, t. i. az érzékelés és értelelem szükségképpen össze kell, hogy fűggyenek a képeső-erőnek e transcendentalis functiója által; mert különben bár jelenségek lehetnének, de nem lehetne empiricus ismeretnek semmi tárgya, tehát semmiféle tapasztalat.” (2) A kategóriákról azt mondja Kant, hogy „azokon alapozik a képeső-erő synthesisében minden formalis egységet.” A kategóriák a képeső-erő e synthesisének az alappjai. Magát az értelmet a kategóriák, vagy szabályok képességének nevezi Kant. „Ugy jellemezhetjük azt, mint a szabályoknak a képességét.” (3) Egy más helyen pedig az értelelem, vagyis a kategóriák egysége azonosítva van az apperceptio egységével. „Igy

(1) Krit. a. 107. (2) Ib. 124. (3) Ib. 126.

az apperceptív synthetikus egysége a legmagasabb pont,
amelyhez az egész értelmi használatot, magát az e-
gész logikát és utána a transzcendentális philozóphiát
fűzni kell, hiszen ez a képesség az értelem maga. (1)

Az eddigiek alapján áttekinthetjük
az ismerés mibenlétét. Az egységbe foglaló az
apperceptív eredeti synthetikus egysége. A tiszta
szemléletet csak módoszer szempontjából válasz-
totta külön Kant a synthesistól. Valójában
az ismerésnél sohasem működik az érzékiég, az
értelem synthesistól megválva, hogy magát a
tér és időt, mint teret és időt vesszük
észre, az csak azért van, mert a kategóriák
synthesise működik bennük. (2)

A tapasztalásnál megkülönböztetjük annak anyagát és formáit. A formák
eredetiek, nem a tapasztalatból származók. Ezek
kétfélek: az érzékek és az értelem formái. Egy-
séges ismeret úgy jön létre, hogy a kettőt egye-
sítjük. - A kategóriák fogalmak, a tárgyról
általában. Keletkezésüket a tér és idő szemlélet

(1) Krit. 134. jegyzet. (2) Cohen id. m. 411. l.

sokfeléjén nyírik. Keveri Kant szabályoknak is, amelyek szerint az ítélőerő rendelni az érzéki sokfélet. A szabályok tartalma az egyes esetek, amelyekre alkalmaztatnak. „A tiszta értelmi fogalmak schematizmusáról” szóló fejezetben (1) felveti a kérdést Kant: „hogyan lehetséges kategóriáknak jelenségekre való alkalmazása?” A kategóriák beletartoznak az apperceptio synthetica egészébe. Ez csak „az ontudat pusztán formái”, tartalma nincs. A tartalom a belső érzékben van. A belső érzék „egy sokaságfogalom, amely tartalmává minden képzetünket” (2). A kategóriák a synthetikus apperceptio egyes fajaira irányulnak a képzetösszegekre s azokat egymáshoz kapcsolják. A jelenségekre való alkalmazásuk így történik, hogy van egy harmadik, ami egyik oldalról a jelenséggel, másik oldalról a kategóriával egyenmő és ennek arra való használatát lehetségesé teszi. E közvetítő képzetnek tisztának (minden empiricus nélkül) és mégis egyfelől intellectualisnak, másfelől és

(1) Krit. 175. skv. (2) Ib. 195.

kéinek kell lennie. Egy ilyen a transcendentalis schema." (1) A kategóriákat csak az érzékségre alkalmazhatjuk, vagyis a jelenségekre, amelyek képzeteink. Ez alkalmazás a belső érzéknek különös meghatározása, mert annak tartalmát teremti a jelenségek.

VII. A schema és az alaptételek.

"A schema magában néve mindig csak a képező erőnek a terméke," (2) smint ilyen megkülönböztetendő a képtől. "A háromszög schemája schol sem létezhetik, csak gondolatban és jelenti a képező-erő synthesisének egy szabályát, a térben való tiszta alakok tekintetében." (3) Azért schema pl. a háromszög fogalma, mert nem az egyes háromszögekre vonatkozik in concreto, és mégis mindenfajta háromszögre erőltet. Létezés praedicatumma csak a háromszögi reale-hoz járulhat hozzá. - A kép egyes, a schema egyetemes. A schema a fogalmat egyetemessé teszi, amely alá sok egyes, (1) Krit. 177. (2) Ib. 179. (3) Ib. 180.

concret tartozik. Ezáltal a fogalom szabályos, amely szerint a képréselemeknek rendeződnük kell. A schema csomópont, amelyben össze vannak kapcsolva az érzékiesség és értelem, hogy ismeretet hozzanak létre. (1)

Maga az idő is egy schema, mely, mint a belső érzék sokféletjének, tehát minden képrést összekötésének formális feltétele, tartalmának sokféletét a priori a tiszta szemléletben. (2) Az idő a formája annak, hogy a belső sokféletiséget kialakítani lehessen. Mivel a schema egyben az útját és módját is jelöli annak, ahogyan a belső tartalom kialakul, a fogalomszabály kialakulásánál a képréselemek heletkezésbe lépnek, tehát egymásutániságban jelennek meg. Ezért itt az idő előnyben van a tér felett, mert a térbeli maga is egymásutániságban, mint keletkezésben levő alakítottatik ki a schémában.

(1) „Az a mód, ahogyan fogalom és szemlélet egymáshoz viszonyul és nevezetesen a térkép variációján a fogalom által adott szabályon belül, majdnem teljesen meffelül annak, amit Kant a fogalomnak schémájának nevez. (Lange: Log. Stud. II. feje.) (2) Krit.

A kategóriák elvontak, amelyek csak általában adják a tárgyakról való fogalmakat. Hogy meghatározott tapasztalati tárgyaink legyenek, ahhoz szükséges, hogy a kategóriák „schematizáltak” vagyis alaptételek legyenek. Ez alaptételek tulajdonképpen a schemák explicite. Ez alaptétel így viszonylik a tárgyhoz, mint a törvény a törvény egyes esetéhez. Ez alaptételek, mint a gondolkodás alapformái, hozzájárulnak az érzéki-
séghez és a tiszta értelemhez is és a synthetikus egységek segítségével összekötik egymással a szemlélet sokfélejét. A sokféle a tér és idő szemlélet összes tartalma. Ez alaptételek, mint ilyenek, az öntudat egységének legfőbb alaptételeiből származnak.

IHa a sokféleség összehasonlítható, egynemű egységekből áll, akkor ezeket össze lehet foglalni egy complexióba, az összeadás, szorzás és hatványozás synthetikus művelései által. (1)
Ez egynemű fogalma alkotja az egynemű egységek schemáját, a szám schemáját. A tárgyak
(1) E. Hally: Gegenstandstheorie des Mens.

között bizonyos egyeztet a szám is hoz létre, általa létrejön a tapasztalásnak egy faja. A tárgyak collective egyesíthetők, s miközben ez történik velük, minden közöttük levő különbség figyelmen kívül marad, minden tárgy csak mint egész, mint a többivel homogén, jön tekintetbe. Hogy a tárgyat a homogeneitás szempontja alá foglalhatók, az a számnak köszönhető. - Igaz van Husserlnak, amikor azt mondja, hogy hibás Braumannnak az a tanítása, hogy a szám feltalálható a térben és a térrel. Csak a térben találunk, ahol még nem önmagukban vett számok, hanem csak térbeli tárgyak és azoknak térbeli vonatkozásai. A tárgyak együttléte a térben még nem azoknak a collectio egyesítése képletünkben, ami a számnál lényeges. (1)

A számlálásnál az idő törvényei érvényesülnek; erről szól az első alaptétel. Az is igaz, hogy a számlálásnál nincs misztériumien térbeliségre korlátozva az ember. Fr. A. Lange szerint minden összekötés a tartalom-
(1) Phil. d. Kritik. 47. l.

ban és pedig a minden tartalmat körül fogó térforma
szelvényével kell, hogy történjen. (1) A successiv hozzá-
adás történhet a belső térben, de nem szükségképpen;
az idő formája az értelem alapja a sorfelének, nem a tér.
Langelet jellemzi az, hogy ő az időt a tér mellett va-
lami mándlaposnak tartja. A szám az időben kelet-
kezik; megkülönböztetjük tőle a már létrejött szá-
mot, a quantumot. A együtt és egymásmellett
levő tárgyakról mondhatjuk, hogy mennyiségű.
A tárgyakról való egyik tapasztalásunk annak
megállapítása, hogy azok számbeli mennyiségű; a
„jelenség mind mennyiségű és pedig extensív
mennyiségű,“ (2) amelyet létrejönnek egyfelől a
tér és idő formáinak, másfelől az értelem synthe-
sisének belső összekötése által. „A tereknek és
az időknek, mint minden nemlélet lényeges for-
májának a synthese az, ami egyetemesen a
jelenség apprehensióját, következőleg az ő tár-
gyainak minden ismeretét lehetővé teszi.“ (3)

Az egymemű tárgyaknak synthese

által nyerjük a meghatározott teret. Az extensio

(1) Husserl. Phil. d. Kritik. 431. (2) Krit. 203. (3) Ib. 207.

viszonyai egymáshoz követhető részek hal-
marára vonatkoznak. Egy vonalat nem tudok
másképpen elképzelni, csak úgy, hogy egy pontból
kiindulva lassanként minden részt létreho-
zom. „Extensio mennyiségnek azt nevezem,
amelyben a részek képe térszerűvé és
egésznek a képet.” (1) - A szám és mérték ta-
dománya, a matematika, szorosan összefügg
a természettudománnyal és abban széles ál-
kalmarcát talál. Például a gravitáció fel-
fedezése. Csak miután Huygens megtanulta,
hogy az égi testek mozgását a centrális mo-
gás^{nak} egy problémájául tekintse, volt lehetősége
felfedezni a gravitációt. A centrális mozgás
eszméje a iudiciumnak egy heuristics ~~maxi-~~^{maxi-}
~~mája~~^{mája} volt Newton számára, mely az ő
inductióját az igazi természeti törvény fel-
fedezéséhez vezette. (2) A természeti törvények
matematikai jellegét mutattnak. A mathe-
matikai és geometriai igazságoknak az alapja
a tér képzete.

(1) Krit. 203. (2) E. F. Apelt id. m. 51-52. l.

Az első alaptétel az egyneműek „compositiv”-járól szól. A emlékeletben a tárgyak mint extensív mennyiségek vannak meghatározva. A második alaptételben azt mondja ki Kant, hogy „minden jelenségben a realnak, ami az érzetek tárgya, intenzív mennyisége, azaz foka van.” Az érzetből indul ki Kant és benne megalapozza a valóságot. Az érzethöz intenzív mennyiségjéről honza, „azaz az érzetekre való befolyásnak egy foka.” (1) „Mindzen jelenségben az érzetek és a realnak, ami annak a tárgyon megfelel, (realitas phaenomenon), intenzív mennyisége, azaz foka van. (2) „Realitas a tiszta értelmi fogalomban az, ami általában az érzetek megfelel, tehát az, aminek fogalma magában véve egy létet mutat (az időben).” (3) A valóság schemája az időben mutat fel létet. „Egy realitásnak, mint valami mennyiségének schemája, amennyiben az időt megtölti, épen az a folytonos és egyforma létrehozása ugyanannak az időben, miközben az érzettől, amelynek egy bizonyos foka van, lemegy az időben ugyanannak eltűnéseig, vagy a negatívól lassanként felemelkedik

(1) Krit. 208. (2) Krit. a. 160. (3) Krit. 182.

ugyanannak a mennyiségéhez. (1) Itt a realitas intensio mennyiséggel lesz a continuitas segítségével. „A szemlélet axiomái-nál az egység, sokság, a sokság egysége, azaz a quantitas kategóriája van működésben és az egyenmőség alapjain alkotja az extensio mennyiségeket. Ennél az alaptételtől élethe lép a qualitas kategóriája, közelebbről a limitatio, és megalkotja a valóságot azáltal, hogy korlátozza a negatívot.

„A valóságnak az időben való folytonos egyforma létrehozásának” schemája az intensio mennyiséget vereti be. Az intensio mennyiség is egy egység, de nem a sokság egysége, hanem a kiváltképen való egység. „Ez az infinitesimalis szán egysége, amely eredetnek tekintetik, amelytől kezdődik minden extensio mennyiség, amelyben van az ő fundamentuma.” (2) Az intensio mennyiség rajta van a continuitason. A mennyiségeknek az a tulajdonsága, amely szerint rajtuk semmi rész sem a legkisebb, (semmi rész sem egyszerű), az ő continuitasuknak nevertetik. Tér és idő quarta continua, mert semmi

(1) Krit. 182. (2) Cohen id. m. 545 l.

résük nem lehet adva anélkül, hogy ne adnánk
 azt be határokat (pontok és szempillantások) közé, tehát csak
 úgy, hogy ez a rész maga ismét tér, vagy idő.

A tér és idő, mint *quanta continua*,
 neverhető folyónak is, mert amint az intenzív menny-
 nyiség létrehozza őket, ez a *synthesis* az időben való
 folyamat, melynek *continuitas* a „folyás” kifejezéssel
 jelölhető meg. Az intenzív mennyiség alapozza meg az
 extensívét azáltal, hogy az egységet tételeri, a végtelen
 kicsit. A végtelen kicsi, ami nem az érzeti adottsá-
 gából származik, hanem a gondolkodásból, ez az
 alap a tárgy-egység számára. A realitarnak,
 hogy az intenzív tárgyat vagy mennyiséget meg-
 alkossa, szüksége van a *continuitas* schemájára;
 ennek a segítségével a tér és idő formáit tartalommal
 tölti meg. A végtelen kicsi egységek nem menny-
 nyiségi, hanem minőségi egységek. Folytonossága csak az
 intenzív mennyiségeknek van s ha extenzív mennyiség
 képeben jelennek meg, akkor is nem mint ilzenek, ha-
 nem mint intenzív mennyiségek, folytonosak. Ennél az
 alaptételnél Heinemann kiemeli azt, hogy a múlt
 és jövő között a mostnak ~~van~~ ^{határtevő}, elkülönítő jelentősége

van. Ez hova megy az időnek a rend lehetőségét és ez az egyetlen valóság. (1) A continuitásnak nagy jelentősége van az idő számára. Az idő maga egy folytonos; a most nem elszigetelt, hanem összefüggő. Benne a megelőzőket, mint megszünteket, az után jövőket, mint latenseket, kell gondolni. (2)

A tapasztalás analógiáiban minőségi viszonyok állapíttatnak meg, ahol három adott tagból csak a negyedik taghoz való viszonyt, nem pedig a negyedik tagot is, ismerhetem meg (szemben a matematikai analógiával). De az analógiában van „nabaly arra, hogy azt a tapasztalatban keressem, és ismertetőjél, hogy azt ugyanabban feltaláljam.” (3) A tapasztalás úgy lesz, ha a sokfelének a létben való viszonya az időben objective meghatározottatik. Itt nem az ércet idejéről, hanem az idő-egységről van szó. A tapasztalás analógiai meghatározásait a jelenségek viszonyait az időben. A jelenségeknek az apperceptio synthetikus egységévé kell lenniök, hogy ismeret jöheszen létre. „Ez a synthetikus egység minden észrevétel időviszonyában, amely a priori meg van

(1) Id. m. 100-101. l. (2) Id. 102 l. (3) Krit. 223.

határozza, tehát az a törvény: hogy minden empiricus időmeghatározásnak az egyetemes időmeghatározás szabályai alatti kell állania; és a tapasztalás analógiáinak ilyen szabályoknak kell lenniök." (1) A tapasztalás analógiáinak elve azt mondja ki, hogy "tapasztalás csak az észrevételek szükség szerinti összekapcsolásának a képzete által lehet véges. Nem esetlegességről, hanem szükség szerűségről van szó. E szükség szerinti viszony a kategóriák által jön létre, úgy, hogy azok schematizáló, alaptételekké legyenek és létrehozzák a tapasztalást. "A tapasztalás analógiája csak az a szabály, amely szerint észrevételekből a tapasztalás egysége (nemcsak az észrevétel maga, mint empiricus szemlélet állatában) kell, hogy származzék." (2) Ezek az alaptételek ugyan csak regulatívok, de mégis szabályai a jelenség egy öntudatban való egyesítésének.

A substantia jelenti az időben megmaradót, a változatlanul. Ha minden más változik, a substantia, mint az empiricus időmeghatározás substrátuma, megmarad. Van valami correlatum a jelenség sokfeléjének, amelyen az (1) Krtd. 220. (2) Ib. 222.

állapotok egykerekre ^{vannak} vagy egymásután következnek,
 épen úgy, mint ahogy észrevételeink egymásután vál-
 toznak. A substantia, mint substratum, meghatá-
 rókat hoz létre az egymásutánban és egyszerre lét-
 ben. A substantia a meghatározásoknak a tárgya; egy
 alaptétel. Heinemann az időt magát substantiává
 teszi, (1) holott az időmeghatározások csak a megma-
 radóban lehetségesek. „A megmaradó magának az
 idő empiricus képletének a substratum, amelyen
 egyedül lehetséges minden időmeghatározás.” (2)
 „Tehát minden jelenségben a megmaradó a tárgy ma-
 ga, azaz a substantia (phaenomenon), de minden, ami
 változik, vagy változhatik, csak akkor a módhoz tar-
 tozik, amint ez a substantia, vagy substantiák léte-
 nek, tehát meghatározásukhoz.” (3) A tárgy, mint substan-
 tia, itt a tapasztalati tárgyak összességét reprezentálja.

„A substantia a változó érzéki tulajdon-
 ságok hordozója,” de azért nem mondhatni azt,
 hogy „a substantia törvény a tapasztalati érzék által
 adatik.” (4) Ez a substantiaschema a priori jellemét tagadja
 meg. Uppmeyer a substantia törvényét a lét-törvényre vezette
 (1) H. m. 120l. (2) Krit. 226. (3) Ib. 227. (4) Uppmeyer id. m. 144l.

visma (1) „A substantia törvény számunkra a legfőbb. törvény, amely által minden dolognak az ő meghatározott, elidegeníthetetlen helye kiintáztatik a (reemléleti) térben.”

(2) „A dolognak az ő materialitásán nyugvó saját helyisége az, amit az ő substantiájának nevezünk, és az a törvény, hogy egy dolog egy másikkal egyszerre nem foglalhatja el ugyanazt a helyet, a substantia törvény.” (3)

Kétessel kívül a substantiának egyik legfontosabb tulajdonsága az, hogy extensív mennyiség. De ezzel nincs kimerítve az ő fogalma. „Egyedül a megmaradó által kap a lét az idősor különböző részeiben, egymásután, egy mennyiséget, amelyet tartamnak nevezünk.” (4) Tehát a substantia jelöl időmennyiséget is. „Enélkül a megmaradó nélkül nincs semmi időviszony.” (5)

A substantia alaptétele maga azt mondja ki, hogy „a jelenségek minden változásánál megmarad a substantia és az ő quantuma a természetben sem nem nagyobbodik, sem nem kisebbedik.”

A „Prolegomena” egyetemes természeti törvénynek nevezi azt a tételt, hogy a substantia megmarad. (6)

(1) H. m. előszó (2) H. 64. l. (3) H. 138. l. (4) (5) Krit. 227. (6) 15. §.

A substantia quantum; a mennyiségek pedig a tér és idő formáinak és az értelem synthesisének összekötése által jönnek létre, tehát a substantiában szemlélet és gondolkodás van összefoglalva benső egységben.

Maga az anyag is substantiává van emelve; „a türben az anyag (substantia) nem égs, hanem csak formája szenved változást. (1) „Azt minden, ami változik, megmaradó és csak állapota változik.”, egy valamiben paradoxnak látszó kifejezésben azt mondhatjuk: csak a megmaradó (a substantia) változik, a változókonny nem szenved semmi változást, hanem egy cserét (Wechsel), mivel egyes meghatározások megszűnnek, mások kezdődnek.” (2)

A tapasztalásnak egyik főfeltétele az is, hogy minden változást alávetünk az okság törvényének. A változások a substantia állapotváltozásai, melyeket ha a causalitas szempontja alatt határoztunk meg, akkor tárgyiasítottuk. Az okság a jelenségek sorát irányított sorá teszi az időben. „Először is a sort nem fordíthatom meg és nem tehetem azt, ami történik, annak elcsibe, amire következik.” (3) Az időben visszafelé menés, a historiai történet megfordítása absurdum. (4) „Másodszor, hogyha az az állapot,

(1) Hrit. 228. (2) Ib. 230. (3) Ib. 243 (4) Meyerson id. m. VI. feje.

amelyek elől megy, állíttatik, az a meghatározott esemény el-
maradhatatlannal és szükségzerűen következik." - Ahmint a substantia-
törvényt a tértörvényre, úgy az oktörvényt az időtörvényre veteti vissza
Uphues és azt mondja, hogy, az okok törvénye a legfőbb időtörvény,
amely által minden folyamatnak kiiktatatik az ő meghatározott,
elidegeníthetetlen helye a (szemléleti) időben. "Ezután más helyen
így ír: Az időtörvényről látni, hogy ott összefüggő egymás-
utántól beszélünk. Ahmire az időtörvényt alkalmazzuk,
az feltételek egy másikat, amely közvetlenül megelőzi s
egy harmadikat, mely közvetlenül követi. Így előre és
hátra szükségzerűen meg van határozva minden a szem-
léleti időben. Ami ezzel kifejezésre jut, az az oktörvény. A
jelenségeket egymással összekötő szükségzerűség által
mindegyik szilárd, elidegeníthetetlen, átvihetetlen helyet
kap az időben. (1) Az oksággal velejár az idői
egymásutánának a tapasztalása. Azonban abból, hogy
jelenségek egymásután folynak-le, nem következik az,
hogy oki viszony szerint egymásból folynak. Ha egy
házaat szemügyre veszek, kezdhetem a szemléletet a
tetején és úgy folytathatom az aljáig, vagy megfordítva,
az egymásutánkövetkezésnek még nincs objectív értéke.

(1) Id. m. 196. l.

Ok és hatás lehetnek egyszerre. Pl. meleg van a szobában, körül nézek az oka után és megtalálom azt a fűtött kályhában. „A természetben a ható okoknak legnagyobb része hatásával egyszerre van és az utóbbiak idői következtetést csak az okozza, hogy az ok az ő egész hatását nem végerheti el egy szempillantásban.” Az ok Kantnál cselekvések, amely mint erő munkálkodik. „Mindenes változás csak az okágnak folytonos cselekvése által lehetséges, amely amennyiben egyforma, momentumnak megerősítik.”

(1) Az idő az a priori érzéki feltétel egy folytonos folyamat lehetőségéhez, az értelem az apperceptió által a priori feltétel az időben levő jelenségek folytonos meghatározása számára az ok és okozat szerint, melyek közül az előbbi az utóbbit elmaradhatatlannal maga után vonja és általánosan lehetségessé teszi az időviszonyok empiricus ismeretét. (2)

Tegye

A kölcsönég (kölcönhatás) schemája arról szól, hogy a successio mellett fennáll az egyszerre-lét modusa is. Az analogia ebbe az, hogy „substantiák, amennyiben a térben egyszerre-lelőnek veszik észre őket, egyetemes kölcsönhatásban vannak.” Az egyszerre nemcsak az idő modusa, hanem a téré is, mindkettővel közös. It (1) Krit. 254. (2) Ib. 256.

A substantia megmaradása is tér és időbeli dolog. Az okság nélkülözni tudja a térbeli kiterjedést, mert hatásait intensív mennyiségekben hozza létre. (1) Előkéleg az elemeknek a soksága csak az egymásmellett helyzetében van adva. A közösség az egymásmelletthez az okság egy bizonyos fajtajának segítségével létrehozza az elemek együttesét is, hogy egyszerre, együtt vannak a térben. Amiózt észrevételcímbe a ház részei egymásután jönnek, először pl. a ház - tető, amután az emelkedettebb részeit és végül az alját, azért nem kell, hogy a ház részei oki viszonyban legyenek az én észrevételcímnek megfelelően, hanem attól az észrevételtől megválván, a ház részei egyszerre letérnek. De ha nem is áll fenn oki viszony a ház részei között, van valami, ami az okság alá foglалható, amit itt megtalálhatni, ez a kölcsönhatás. „Kell lenni a pusztán létén kívül valaminek, amióáltal A a B-nek meghatározza a helyét az időben és megfordítva is B az A-nak ismét, mert csak ez alatt a feltétel alatt gondolt substantiákat lehet empiricusan úgy képzelnünk, mint amelyek egyszerre letérnek.” (2) A substantiáknak dinamikus

(1) Whewell. m. 596. l.

(2) Krit. 259.

közösségekben kell állani egymással, hogy egyszerre lehessenek. Ezt fejezi ki a „*commercium*”, amely feltételül szolgál a „*communio spatii*” számára. „Csak folytonos befolyások vehethetik értékünket a tér minden helyén egy tárgytól a másikhoz; hogy a fény, mely számunk és a világtestek között jár, közvetett közösséget emelről közöttünk és azok között és enáltal bizonyítja az utóbbiak egyszerreletét.” (1) - Az anyag nem crelekedhetir ott, ahol nincs. Az „*action à distance*” feltévése abban áll, hogy egy jelenség feltételez egy tőle távollevő másikat és hogy semmi sem történik a közbeeső térben. Ha két jelenség ilyen módon egyszerre van, akkor az erő átugrott a téren. De ez lehetetlen, mert a tér és idő folytonos. A tér minden helyét csak a közvetlenül szomszédos hely *active elve* befolyásolja, mint az idő pillanatot feltételezi a megelőző pillanatot. (2) „Közösség nélkül (a jelenségek a térben való) minden észrevétele a többitől le van törve és empiricus képzetek láncát, azaz a tapasztalást, egy új tárggyal egészen előről kellene kezdeni, anélkül, hogy a megelőző areal a legkevésbé összefüggőhetne, vagy

(1) Krit. 260. (2) Meyerson id m. III. feje.

időviszonyban állhatna." (1) A közösséggel velejáró rendszer. Az ismeretek egésze a kölcsönhatás rendszerét alkotja.

"A valóság schemája egy meghatározott időben való lét." (2) A jelenségek létét az a viszony határozza meg, amelyben a többivel állanak. A meghatározott lét azt jelenti, hogy az időben a helye megvan jelölve. Ha pedig a lét egy meghatározott időre korlátozódik, akkor általa az egyes, a konkrét van meghatározva. A létnek fizikai tartalmát az érzet adja. "Érzet az, ami egy valóságot térben és időben megjelöl." (3) "Ami a tapasztalás materialis feltételeivel (az érzettel) összefügg, valóságos." (4) A saját empiricusan meghatározott öntudatunk bizonyítja a tárgyak létét a térben. Hogy az öntudatban benne van az az empiricus meghatározás, azt fejezi ki az, hogy "saját létünk az öntudata egyszerre mint kívülöttem levő más dolgok létének közvetlen öntudata." (5) A saját létünk öntudatának meghatározása azt jelenti, hogy benne az érzetek időpontja, a más érzetekkel való összefüggés, megvan határozva. Az érzet idejét a causalitás határozza meg, így benne meg-

határoztatik a concret, az egyes, a partum.

"A szükségserűség schemája egy tárgynak a léte mindenidőben". (1) A "minden idő" jelenti a telített, a léttel megtöltött időt. Az létetik szükségserűen, ami összefügg a valósággal, (tehát az érzettel) és ebben az összefüggésben az okság és közönység analogiái által megvan határozva.

A tér és idő módszerek a Kant rendszerében. A priori minéltek az ismeret értékét fejezi ki, amelyet a tudományos ismerés valósít meg. A tér nem egyenlő a térbeliséggel, az idő az időbeliséggel. Az a priori tér megkülönböztetendő az (n dimenziós) geometriai tértől és a fizikai tértől. Mert a térlisága szemlélet; másszóval az öntudatnak azt a cselekvését fejezi ki, ami által a geometriai tér létrejön. Módszer arra, hogy meghatározott elemeket, pl. egyenes vonal, vagy idomokat, pl. háromszög, találjunk fel, konstruáljunk, mert ezek "in rerum natura" nem adatnak. Az idő alap-tételek megvalósulási erője, módszere.

(1) Krit. 184.